

अनेनः श्रीवेदपुराणाय
श्रीधामुदेवविद्वद्वरविरचितः
साङ्ख्यायनगृह्यसङ्ग्रहः

ॐ साङ्ख्यायनगृह्यस्य दीक्षितश्रेष्ठसूनुना ॥

कृतैषा पद्धतिर्व्याख्या शिष्याणां हितकाम्यया ॥

प्रारब्धः कर्मसङ्ग्रहः । किमनेन प्रयोजनम् ? उच्यते ।
अनेन गृह्योक्तानि कर्माणि प्रयुज्यन्ते । ननु सूत्रैरेव प्रयो-
गः कथित एव ? उच्यते । सूत्राणि व्याख्यागम्या-
नि भवन्ति । यद्येवमाचार्यादिस्त्वाभिन्नदत्तादिभिर्व्याख्यात
एव सूत्रार्थः । किं तु अस्मिन्नर्थे इतस्ततः परिभाषासू-
त्राणि विद्यन्ते यस्तेष्वर्थ उक्तः स मन्दपिपां कर्मकाले कदा
चित्तु स्मृतिविपर्ययं नागच्छेत्ततश्च कर्मदानिर्जायते च, हीने च क्रि-
यमाणे अफलता विपरीतफलता वा स्यात् । यथाह शिखाकार ए-
व—“मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्यामयुक्तो न तमर्थमाह ।
स वाग्यजो यजमानं हिनास्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात्” । इति
प्रयोजनम् । अन्यच्च—सूत्रक्रमः प्रयोगेऽन्यः कर्मक्रमश्चाऽन्यः
ततः प्रगुणीक्रियत इति द्वितीयप्रयोजनम् । न च व्याकरणादृते
प्रयोगकाले देवता ऊहयितुं शक्यन्ते । तदेतत्प्रयोजनत्रयमपेक्षयाऽय-
मारभ्यते ।

अत्र च तावत्प्रथममावसथ्याधानं पठितम् । तद्व्या-
सः । अस्य च बह्वः पक्षा आचार्येणोक्ताः । ते च ग्रन्थान्तरा-
देव ज्ञातव्याः । सायमाहुतिसंस्कारोर्ध्वयोः मत्स्य इत्युक्तम् । तस्य
विधिः कात्यायनसूत्रे पठितस्तदत्रैव व्याख्यास्यामः । वैशाखा-
भमानास्यायामन्यस्यां वा मंषने नक्षत्रे वा कृत्तिकादौ शोभत-

दिवने शृङ्गिभ्रातृं कृत्वा ततोऽध्वर्युर्यजमानपञ्चारणि दक्षि-
णपूर्वद्वारमन्यगारं कृत्वा पाक्षिकं च वषर्न कारयित्वा ततो द-
म्पती स्नात्वा सौमे वासमी परिभक्तः ततोऽध्वर्युरभिमानयित्वाऽन्य-
गारे स्थापयति । वैश्यकुलाद्वा अम्बरीषाद्वा यस्य वा गृहे प्रभूत-
मन्नं पच्यते एतेषामन्यतमस्मात्प्रदेशाऽलौकिकयमिमाहृत्य स्थाप-
येत् । ततो दम्पती अपि हविष्यमन्नमभ्यायात् । ततो यजमानः
उपास्मन्नेलायां “देवाः पितरः पितरो देवा मोहमस्मिन्समन्यजे
यस्माद्दमस्मि ननमन्तरयामिस्तव इहं स्वभ्रातृं संद्रुतमस्तु” इति
जपित्वा अगारं भविष्य पश्चादग्नेरुपविशति । यजमानस्य दक्षिणतः
पत्नी उपविशेत् । ततोऽध्वर्युः पत्न्यै अधरारणि प्रयच्छति यजमा-
न्नायोत्तरारणिम् । ततोऽस्नमित आदित्ये लोहिते वलीर्षदचर्मणि
तण्डुलानां त्रिःप्रवृत्तिपरिमाणानि चत्वारि पात्राणि मापयित्वा-
दनं पक्तास्य मध्ये विलं कृत्वा घृतेन पूरयेत् । ततस्तस्मिन्
विले आश्वत्थीतिस्तः समिधोऽभ्यज्य “समिधामि हुवस्यत, सुत-
मिद्धाय शोचिषे, तन्वा समिद्धिरङ्गिरः, उपत्वाग्ने हविष्यतीष्टी-
ताचीर्यन्तु हर्षत जुपस्व समिधो मम” इत्येतासां चतसृणाञ्चत्वा
प्रथमया समिधमाधाय द्वितीयां जपति । ततस्तृतीयाचतुर्थीभ्यां
यथासङ्ख्यं समिधावाधायानन्तरं तमोदनमध्वर्युः प्राश्य “च-
ष्यसाधस्त ब्रह्मोदन” इति प्रैष्यति । ततो यजमानोऽध्वर्यवे वरं द-
दाति । ततः पत्नीयजमानयोः पाक्षिकमशनं तथा जागरणमपि
पाक्षिकमेव पत्नीयजमानयोः । अग्निश्च सकलामेव रात्रीं दीपयित-
व्यः । ततः प्रभातममये तमग्निमुपशमयन्ति । स्थानं परिसमूहो-
पलिप्योल्लिख्योद्धरति । ततो यजमानोऽध्वर्युमन्वारमति । ततोऽध्वर्यु-
रुल्लिखितप्रदेशमभ्युक्ष्य हिरण्यं दत्त्वा तुषं दधाति । ततो मृषको-
त्करम् । ततस्त्रिसप्ततिशमीप्रभृतिभिर्वैष्टयति । ततो हिरण्यं पाक्षि-

कम् । ततो "वाचं यञ्च पूर्णाहुतेः" इति प्रैषं ददाति । यजमानो वाग्यतो भवेत् । तत उदित आदिसे "अश्वमानय" इति प्रेष्यति । स्थितेऽश्वे पुरस्तान्मन्यनम् । ततो यजमानः जाते वरदाने "प्राणममृते दध" इत्येतं मन्त्रमकारान्तं मनसा जपन्नग्नैरुपरि बहिर्हृत्ति निश्वासं कृत्वा "अमृतं प्राण आदध" इत्येतमपि मन्त्रमकारान्तमेव मनसा ध्यायन्नग्निपवघ्राय ततः उद्धरणम् । ततोऽश्वपुरस्ताद्गच्छति । ततः पृष्ठतोऽग्निमानयने । ततो यजमानो धूमेन स्पृश्यमानो गच्छति । ततोऽश्वस्य दक्षिणपूर्वपादेन संपारमाक्रमय्य प्राञ्चन्नीत्वा पश्चिमाभिमुखं कृत्वा अग्निना पादेन द्विः स्पृष्ट्वा सकृद्वा यथा इत्येतस्य स्थाने यजमाननामाध्वर्योरुच्चारयितव्यम् तद्यथा— "भार्गवस्य त्वा व्रतपते व्रतेनादधे वासिष्ठस्य त्वा आत्रेयस्य त्वा कश्यपस्य त्वा" एवमादि । ततो यजमानः पुरस्तात्परिक्रम्याऽग्नेर्दक्षिणत उदङ्मुखो भूत्वा इध्मस्य पूर्वार्द्धमन्वारभ्य "द्यौरिव भूम्ना पृथिवी वञ्चरिम्णा तस्यास्ते पृथिवि देवयजनि पृष्ठेऽग्निमन्नाद्यादधे" इत्येतं मन्त्रमेकारान्तं जपित्वा ततः "आयङ्गौः पृश्निरकपीदि" इत्येताभिस्तिसृभिरुपस्थानं करोति । अपरे तु सार्पराश्रुपस्थानमिच्छन्ति । ततोऽध्वर्युः अश्वमग्रेः प्रदक्षिणमानीय उत्तरत उत्सृजति । अक्षतहोममेकतन्त्रेण एतदन्तमध्वर्युर्वेदविहितं कर्म कृत्वा ततो वक्ष्यमाणेन विधिना आज्यसंस्कारं कृत्वा सव्येन कुशान् गृहीत्वा त्रिर्यहीत्वा चतुर्थे ग्रहणे तावदाज्यं दद्यात् यावज्जुहुः संपूर्णा । ततोन्वारन्धे समिधमाधाय "इदं विष्णुर्विचक्रम" इत्यनेन मन्त्रेण स्वाहाकारान्तेन जुहुयात् । अथ वा मजापतिं ध्यात्वा दुष्णीं जुहुयात् । ततोऽध्वर्यवे वरं दत्वा वक्ष्यमाणेन विधिनाग्नये पञ्चानायाऽग्नये पावकायाग्नये मनायाग्नये अक्षतहोमे एकतन्त्रेण

अग्नये पवमानाग्नये पावकायाग्नये शुचये अदितये एतेषां चतुर्णां
वक्ष्यमाणेन स्थालीपाकविधिना चतस्र आज्याहुतीर्हुत्वा ततः स्वि-
ष्टकृत्ततो यथोत्साहं दत्त्वा तन्त्रशेषं समाप्य ब्राह्मणभोजनम् ॥
अथारणीपक्षानद्भीकुरुते । तत्र सूत्रोक्तयोनेः सद्य एवाग्निमाहुत्स्य
पूर्वोक्तेषु संभारेषु स्थापयित्वा पूर्ववत् पूर्णाहुतिं हुत्वा ततः समु-
हनादि शेषं कर्तव्यम् । के चिद्गार्हपत्यवत्संभारादिकमिच्छन्ति ।
शृद्धो गार्हपत्यवदिति वचनात् । यत्रान्त्यां समिधमभ्यादध्यादिति
वैवाह्यमेवेति च । तावन्मात्रमेव भवति न तु पूर्णाहुत्यादिकं कि-
ञ्चित् । तमग्निमिन्धीतेति वचनात् ।

एवमन्यतमेन पक्षेणाधाने निर्वृत्ते यावज्जीवं सायं प्रा-
तश्च होमः कर्त्तव्यः । तं वक्ष्यामः । अस्तमित आ-
दित्ये वक्ष्यमाणेन विधिना त्रिः परिसमूह्य “ ऋतं त्वा सत्ये-
न परिपिञ्चामी” त्यनेन मन्त्रेण त्रिः पर्युक्ष्य समिधमाधाय “अ-
ग्नये स्वाहे”ति हुत्वा “मजापतये स्वाहे”ति मनसा ध्यात्वा द्वितीयाहु-
तिमेवम् । एते द्वे आहुती ग्रीहियवतण्डुलानामन्यतमेन द्रव्येण पा-
णिना जुहुयात् । तण्डुलानां प्रक्षालनं पाक्षिकम् । ततः समिधमा-
धाय पूर्ववत्पर्युक्षणं ततः प्रभाते अनुदिते आदित्ये “सत्यं त्वर्त्ते-
न परिपिञ्चामि” इति पर्युक्षणं “सूर्याय स्वाहे”ति व्रताहुतिः । शेषं
पूर्ववत् ।

१) आधाने निर्वृत्ते अन्तरा या पौर्णमासी तस्यामन्वारंभ-
णीयायाः कर्म भवति । तद्वक्ष्यामः । वक्ष्यमाणेन विधिना चरुं
श्रपयित्वा “अग्नाविष्णुभ्यां स्वाहा सरस्वत्ये स्वाहा सरस्वते
स्वाहे”ति हुत्वा ततोऽग्नये स्विष्टकृते हुत्वा यथोत्साहं दत्त्वा तन्त्र-
शेषं समाप्य ब्राह्मणभोजनम् । केषांचिदन्वारभणीयायां पञ्चहविः-
क्रिया । तेषां “मग्नये भगिने स्वाहा अग्नये व्रतपतये स्वाहे”ति द्वे

आहुती अधिके शेषं समानमिति ।

अन्वारम्भणीये कर्मणि निर्वृत्ते यावज्जीवं दर्शपौर्ण-
मासावभियष्टव्यौ तयोः कर्मणी वक्ष्यामः । पौर्णमासं ल-
वणं माषा येन च द्रव्येण प्रातश्चरुः कर्त्तव्यः एतानि ना-
दनीयात् । अल्पाशनं कर्त्तव्यं मेषुनं च न मेवेत । प्रतिपद्युदित-
मात्र एवादित्ये शुचिः सुचिस्तः शुचौ रमणीये प्रदेशे वक्ष्यमाणे-
नैव विधिना ग्रहणासादनादिवर्जं चरुं श्रपयित्वा “अग्नयेस्वाहे”ति
हुत्वा तत आज्यस्य चतुर्गृहीत गृहीत्वा “अग्नीषोमाभ्यां स्वाहा” ततः
पुनश्चरोर्गृहीत्वा “अग्नीषोमाभ्यां स्वाहे”ति हुत्वा ततः स्वि-
ष्टकृतं तन्त्रशेषं समापयेत् । अमायास्यायां पौर्णमास्यामिति व्रतस्थौ
भूत्वा प्रतिपदि पूर्वोक्त एव काले चरुं श्रपयित्वा “अग्नये स्वा-
हा” इति स्थालीपाकस्य हुत्वा तत आज्य पूर्ववद्गृहीत्वा “विष्णवे
स्वाहे”ति ततश्चरोर्गृहीत्वा “इन्द्राग्निभ्यां स्वाहे”ति हुत्वा ततः
स्विष्टकृतं तन्त्रशेषं समापयेत् ।

सांताड्ययाजिनो विशेषं वक्ष्यामः । या विष्णवे सा “अग्नी-
षोमाभ्यां स्वाहे”ति होतव्या । या इन्द्राग्निभ्यां सा “इन्द्राय
स्वाहे”ति । शेषं समानम् । ततो ब्राह्मणभोजनम् ।

प्रायश्चित्तानि वक्ष्यामः । उपशान्तोऽग्नौ ततः स्वयने-
राहरणं कृत्वोल्लिख्याभ्युक्ष्य स्थापयेत् । यदि कस्य चित्क्रियमा-
णस्य कर्मणः कालातिक्रमो भवेत् ततो वक्ष्यमाणेन विधिना चरुं
श्रपयित्वा आवापस्थाने “अग्नये पयिकृते स्वाहे”ति हुत्वा ततः
स्विष्टकृत्तन्त्रशेषं समाप्य अतीतकर्म कर्त्तव्यम् । एवं सर्वेष्वपि द्रष्ट-
व्यम् । ग्रामाग्निंसंसर्गे “अग्नये विविचये स्वाहा” द्वाग्निंसंसर्गे
“अग्नये संरर्त्राय स्वाहा” श्मशानाग्निंसंसर्गे “अग्नये शुचये स्वाहे”
ति त्रिष्टुदितेन संसर्गे “अग्नये वसुमने स्वाहा” । अथ यज्ञयानस्य कु-

दुम्बस्य व्याधिर्भवति ततो गात्रेषुकतण्डुलैश्चरुं श्रपयित्वा “ह-
 द्राय स्वाहा” । अथ दीर्घमध्वानं गन्तुमिच्छेत् ततः “पूष्णे पथि-
 कृते स्वाहा” । अथ होमकाले प्रतिपदि वा समाप्ते पर्वणि व्रते
 सति अव्रत्येन वा मैथुनमाषादिना संख्यवहरते ततः “अग्नये व्र-
 तपतये स्वाहे”ति । अथ व्रतकाले रोदनाक्रियां करोति ततः “अ-
 ग्नये व्रतभृते स्वाहे”ति । अथ यदि गृहदाहो भवेत्ततः “अग्नये
 व्रतपतये स्वाहे”ति । अथ व्रतकाले “क्षामवते स्वाहा” अनादिष्टे
 प्रायश्चित्ते उत्पन्ने सर्वप्रायश्चित्तमिति ॥

अहरहः स्वाध्यायमधीते इत्युक्तं तद्वक्ष्यामः । “अघानो देव-
 न्सवितरि”ति द्वे “अपोहि मनसस्पत”इति पञ्च “ऋतं च सत्यं चा-
 भीद्धादि”ति तिस्र “आदित्या अवहितते”त्यष्टौ “इन्द्रश्रेष्ठानि द्र-
 विणानि धेही”त्येका “इंसः शुचिपद्मसुरन्तरिक्षसदि”त्येका “नमो
 महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्य” इत्येका “इन्द्रमयामह” इत्येका “अ-
 धस्वन्नस्ये”त्येका “योमे राजन्नि”त्येका “ममाग्नेवर्च” इति नव
 “स्वास्तिनोमिमीतामि”ति पञ्च ॥

कन्यावरणं वक्ष्यामः । कन्यामस्पृश्यमैथुनामसमानार्पेयां ल-
 क्षणोपेतां परिणयीत “अनृक्षरा ऋजवः संतुपन्या” इत्येन मन्त्रेण
 वरकामानागन्तुकामान्परिणेता अनुमन्त्रयते । एवं गमने गमने
 तावदनुमन्त्रणं कर्षन्व्यं यावदङ्गीक्रियते । ततः पुष्पफलय-
 वानुदकुम्भं गृहीत्वा “देवदत्तोऽहं भो” इत्येवं स्वं नाम त्रिरुषार्य
 आर्यः सर्वे वा ततः प्राङ्मुखा गृहाः प्रत्यङ्मुखा वरवित्तका
 भवन्ति । मध्ये चोदकुम्भः । ततो वरवित्तकाः अमुकगोत्रो वरवि-
 त्तकः अमुकनामानोऽस्य पूर्वजा इति पितृतो मातृतश्च त्रिपुरुषं कथ-
 यित्वा कन्यां प्रार्थयन्ते । ततः कन्यावित्तकेन प्रतिपन्ने “यथाहिलम्नो-
 पस्थायिने अविकलेन्द्रियाय दास्यामी”ति, ततो द्वावपि “अना-

धृष्टमस्यनाधृष्टं देवानामोजोनीभिस्त्यनभिस्त्यिषा अनभिस्त्ये-
न्यमञ्जसा सत्यमुपगेयं सुवितेमाधा” इत्यनेन मन्त्रेणोदकुम्भ-
स्थां पूर्णपार्त्रीं पुष्पासतफल्यवोहिरण्यमिश्रामभिस्पृशतः । ततो
वरवित्तसक्त आचार्यः “आनः प्रजाजनयतु प्रजापतिः”
इत्यनेन मंत्रेण तां पार्त्रीं कन्याया मूर्द्धनि करोति । ततः “प्रजां त्वयि
दधामि पशून्स्त्वयि दधामि तेजो ब्राह्मवर्चसं त्वयि दधामि” इत्यने-
न मंत्रेण कन्यामनुमंत्रयेत् । अपरे त्वेवं व्याचक्षते । आनः प्रजामि-
ति ऋक् प्रजां त्वयि दधामीति त्रीणि यजूंषि एक एवायं मंत्रः ।
अनेन पार्त्रीमेव मूर्द्धनि करोति । अनुमन्त्रणं न कर्त्तव्यम् । एवं
प्रतिपक्षे वरवित्तके गृहमागत्य कथिते प्रतिश्रुतकर्म भवति तद्गृह्या-
मः । चतुरस्रं गोमयेन स्थंडिलस्योपलेपनमुदक्संस्थां मध्ये रेखां
कृत्वा तस्या उपरि माङ्गमुखं रेखात्रयमुदक्संस्थं कृत्वोदधृत्या-
द्भिरभ्युक्ष्य ततः “अग्निप्रणयामि मनसा शिविना यमस्तुसद्गमनो-
वसूनाम् । मानो हिंसीस्याविरं माकुमारं शन्नो भव द्विपदेशंचतुष्पदे”
इत्यनेन मन्त्रेण एकारान्तेन अग्निं माञ्चं प्रणयति । तूर्णीं वा ।
ततः पाणिना सोदकेन मदक्षिणं त्रिः परिसमृद्धं ततः कुशैः पु-
रस्तादारभ्य मदक्षिणमभ्युक्ष्णं कृत्वा दक्षिणतोर्गनेर्ब्रह्मासनमुत्तरतः
प्रणीतासनं कुर्यात् । ततो ब्रह्मा उदककमण्डलुं विष्टरं वा पुरस्तादग्ने-
नीत्वा “मूर्धुवः स्वारं” इत्यनेन मन्त्रेण दर्भासने स्थापयित्वा पुष्पैर-
र्चयति । ततः “को वः प्रणयती” इत्यनेन मन्त्रेणाऽऽपः प्रणीय “मूर्धु-
वः स्वारि” इत्यनेन मन्त्रेण प्रतिष्ठाप्य ततः परिस्तरणम् । सन्ध्येन कु-
शान्मृहीत्वा दक्षिणं जान्वाच्य दक्षिणेन हस्तेन पुरस्तादग्नेस्त्रि-
स्तृणाति । अथ पश्चात्तिभिस्त्रिरेवं त्रिभिस्तरणैर्नव भवन्ति । अथ
वा पञ्चकृत्वस्तरणं कुर्यात् ततः पञ्चदश भवन्ति । अपरे त्वेवं व्या-
चक्षते । सकृदसकृदस्तरणं कुर्यात्तत्स्त्रीणि पञ्च वा भवन्ति । मूला-

न्यग्नेः प्रच्छादयति । स्तरणादनन्तरं कुशतरुणे ममेऽप्रशीर्णाग्ने अनन्तर्गर्भे प्रादेशेन मापयित्वा कुशमन्तर्ह्यय “पवित्रेस्थ” इत्यनेन मन्त्रेण छित्त्वा प्रागग्ने कृत्वा “वैष्णव्यावि” इत्यनेन मन्त्रेणाग्निरभ्युक्षेत् । त्रीणि वा पवित्राणि कुर्यान्मन्त्रस्तु स एव । ततः पवित्राभ्यां प्रदक्षिणमार्गेन त्रिः पर्युक्ष्य “महीनां पयोसी” इत्यनेन मन्त्रेणाऽऽज्यस्याख्यादानं “मिपेत्वे” इत्यनेन मन्त्रेणाधिश्चयणम् । स्तुवमधोत्रिलं प्रतप्य संमार्जनकुशैः संभृज्य पुनः प्रतप्य निदधाति । “ऊर्ज्जेत्वे” इत्यनेन मन्त्रेण उदगुदवासनं कृत्वा दक्षिणहस्तेनोपकनिष्ठिकांगुष्ठाभ्यां पवित्रे ग्रे गृहीत्वा एवं वामहस्तेन मूले गृहीत्वोदङ्मुखे ततो मध्ये कृत्वा “सवितुष्ट्वा प्रसव उत्पुनाम्यछिद्रेण वा पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभि” इत्यनेन मन्त्रेणाज्यमुत्पुनाति । ततः “सवितुर्वः प्रमव” इति कृतेनानेनैव मन्त्रेण स्तुवस्था अप उत्पुनाति । तत्तत्प्राः प्रणीताः प्रापयेत् । ततस्तरणसमित्पत्रद्रव्याणां प्रोक्षणम् । अपरे त्वेवं व्याचक्षते । स्तुवस्था अप उत्पूष स्तोकं प्रणीताः प्रापयेत् दोषं प्रोक्षणं कुर्यात् । ततश्चरपात्रमादाय पवित्रेऽन्तर्हिते कृत्वा दक्षिणहस्ते तण्डुलमुष्टिं चरपात्रेण निर्वपति । यदैवक्ष्यश्चरुर्भवति तमुच्चार्य “अग्नये जुष्टमिर्वपामि” इति मुष्टित्रयं तूर्णीं चतुर्थमेवं सर्वचरुनिर्वपणे द्रष्टव्यम् । आमादनं प्रोक्षणं त्रिः प्रक्षालनं त्रिः श्रवणम् । ततः सप्तदश समिधोऽभ्याधाय “विष्णोर्हस्तोसी” इत्यनेन मन्त्रेण सव्येन कुशान् दक्षिणेन मूले स्तुवं युगपद्गृहीत्वा दक्षिणं जान्वाक्ष्य जानुभ्यामन्तरा दक्षिणं बाहु कृत्वाधारसंज्ञके द्वे आहुती जुहोति “त्वमग्ने प्रमतिस्वपितामिन” इत्यनेन मन्त्रेणोत्तरतः पश्चाद्दिग्नेरारभ्याविच्छिन्नं दक्षिणतो हुत्वा “यस्ये मे हिमवंतोमहित्वे” त्यादिना मन्त्रेण दक्षेण पश्चाद्दिग्नेरारभ्याविच्छिन्नमुत्तरतो हुत्वा ततः “अग्नये स्वाहे” इत्युत्तरमाज्यभाग “सोमाय स्वाहे” तिदक्षिणं ततः

“अग्निर्जनेता स मे कल्याणश्रियं जायो ददातु स्वाहा सोमोज-
नितासमां कल्याणश्रियाजनिमन्तं करोतु स्वाहा पूषाज्ञा विमा-
नममा कल्याणश्रिये पित्रापात्राभ्रातृभिर्हीतिमन्तं करोतु स्वाहा” ।
अनेन प्रकारेण वधुकाया नामग्रहणं कर्तव्यमाएवमेनास्तिस्र आज्या-
हुतीर्हुत्वा “अग्नये स्विष्टकृते स्वाहे”ति स्विष्टकृते हुत्वा ततो “भूः
स्वाहा, भुवः स्वाहा, स्वः स्वाहा, भूर्भुवः स्वः स्वाहे”ति महा-
व्याहृतयश्चतस्रः । ततो “भूर्भुवः स्वः स्वाहा” । “अथाध्वानेस्यन-
भिः शस्तिपाशस्यत्यमित्वमयासि अयाप्तामनस्मत्ततोयासंहव्यमूहिषे अ-
यानः कृणुहि भेषजं स्वाहे”ति सर्वप्रापश्चित्तसंज्ञके द्वे आहुती ।
ततः “मेजापतये स्वाहे”ति जुहुयात् । ततः सव्ये पाणौ ये कुशा-
स्नान्दक्षिणेनाग्नेः संस्पृश मूले सव्येन तेषामग्रं जुवे समनक्ति । मूले
सव्येन गृहीत्वा मध्यमाज्यस्थल्यं त्यक्त्वा मूलांश्च ता “नग्नेर्वासोसी”-
त्यनेन मन्त्रेणाग्नौ क्षिपेत् । ततस्तिस्रः समिधोऽभ्याघाय पूर्वव-
त्पर्युक्षणम् । ततः “इदमापः प्रवहते”ति तृचेन मार्जनं कृत्वा
पवित्रे तेनाग्नौ क्षिपेत् । ततोऽग्नेरात्मनश्चोत्तरेण नीत्वा प्रणीता
अग्नेः पुरस्ताद्वस्तमानीय दक्षिणतः पश्चाद्विमुच्य ब्रह्माणं
चाग्नेः पुरस्तात् आनीय विमुचति । स्तुवं च प्रतप्योन्नयत्यानीय
विमुञ्चति ।

इन्द्राणीहोमकर्त्तव्यतां व्याख्यास्यामः । अत्र स्तरणाद्यापारान्ता
भागाः पाक्षिकाः । उत्तरायणे शुक्लपक्षे विशिष्टव्यतीषातादिवर्जि-
ते विवाहलग्नपन्वीक्ष्य तस्मिन्निष्पिने श्वो भाविनि विवाहे परश्वो
भाविनि चार्द्धरात्रेतीति अर्द्धरात्रे वा । अपरे तु व्याचक्षते । प्र-
हरशेषायां निशायामास्मिन् काले वाऽन्तिकोपविष्टा बन्धुस्त्रियः
पतिपुत्रवत्यः सुभगा लौकिकानि गीतानि गायन्त्यः कन्या-
याः स्नायनं कुर्वन्ति । चत्वारः कलशा उदकपूर्णा सर्वोपधिगुण्य-

विमिश्राः सुगन्धद्रव्यविमिश्राश्च कार्याः । यथालाभं मङ्गल्या-
नि क्षिप्त्वा तैः सशिरस्कां कन्यां स्नापयित्वा कुसुम्भरक्तं नवं वा
वासः परिधापयेत् । ततः उपलेपनोल्लेखनाद्याधाराज्यभागान्तं
पूर्ववत् कृत्वा पश्चादग्नेः कन्यामुपवेशयान्वारब्धायां महाव्याहृत-
यश्चतस्रस्तन अग्नये, सोमाय, प्रजापतये, मित्राय, वरुणाय, इन्द्र-
य, इन्द्राण्यै, गन्धर्वाय, भगाय, पूष्णे, त्वष्ट्रे, रुद्रस्पतये द्वादशम-
न्त्राः “ रात्रे मत्पत्नीकाये”त्येको मन्त्रः । एवमेतैर्महाव्याहृतिप्र-
भृतिभिः सह सप्तदशभिर्मन्त्रैः स्वाहाकारान्तैराज्याहुतीर्हुत्वा तत-
श्चतस्रोष्टौ वा विधवाः शूद्राः शाकेन सुरया स्वादुना वाग्नेन तर्प-
यित्वाचतुष्मकारं नृत्त्यं कारयेत्ततः पाक्षिकस्विष्टकृत्तनो महाव्या-
हृतिसर्वमायश्चित्तादितेव्रशेषं पूर्ववत् समापनीयम् । वरस्य च “ वै-
श्रवणाय स्वाहा, ईशानाय स्वाहा” इति द्वे आहुती अधिके ।
शेषं समानम् । ततः प्रभाते ब्राह्मणभोजनम् ।

विवाहकर्म वक्ष्यामः । वरः स्नातः कृतलौकिकमङ्गलः मित-
चन्दनानुलिप्तः सितमाल्याम्बरधरो घृतगोरोचनः कृतपुण्याहवा-
चनो भूत्वा स्वगृहात् श्वघुरगृहमागत्योपलेपनोल्लेखनाद्याधाराज्य-
भागान्तं निर्विकल्पं करोति । ततः अविधवाः सुभगाः सुकृपास्त-
रुण्यो याः कन्यामरण्यस्ता वरं गृहीत्वा कुमार्यै दर्शनाय की-
तुकर्मज्ञं गृहं प्रवेशयन्ति । ताश्चाभसपातकानि मुक्त्वा यत् प्रेरय-
न्ति तत्कर्त्तव्यं यद्भाषयन्ति तद्गणितव्यम् । ततस्ताभिरनुज्ञातः
“ रक्षामीदनुदेया” इत्यनेन मन्त्रेण कन्यायै वामः प्रयच्छति ।
“ चित्तिरा उपवर्हण” मित्यनेन मन्त्रेणाञ्जनभाण्डं गृह्णाति ।
ततः “ समजन्तुविश्वेदेवा” इत्यनेन मन्त्रेणासीणि अञ्जयति ।
प्रथमं दाक्षिणं ततः सध्यम् । मन्त्रश्चारर्त्तते, ततः “ यथेयं शची-
वास्ता सुपुत्रा च यथा” इति “ अविधवा चापापामेव त्वां मेहर-

सनादिम"मित्यनेन मन्त्रेण दक्षिणे पाणौ त्रिःश्रेतां शलर्क्षां द-
 दाति । "रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूवे"त्यनेन मन्त्रेण सव्ये पाणावादर्शं
 ददाति । ततो "नीलजोहिर्न भवती"त्यनेन मन्त्रेण ऊर्णामयस-
 तक्षीमयं वा क चिद्रक्तं क चित्कृष्णं ग्रथितमणिवयं ग्रीवामूत्रकं
 कन्याया ज्ञातयो भ्रातृपितृव्यादयो ग्रीवायां वध्नान्ति । अपरे व्या-
 चक्षते । आजानु लम्बीकर्त्तव्यः । ततो "मधुमतीरोपधीद्याव आ-
 प" इत्यनेन मन्त्रेण मधुकुसुमानि ग्रीवायां त्वेवमेव वध्नाति । वामो-
 दानादारभ्य ग्रीवामूत्रकं वर्जयित्वा शेषं जामाता करोति । अ-
 स्मिन्नवमरे मधुपर्को भवति । तस्य च विधिः कल्पे पठितः
 सोप्यत्रैव लिख्यते । कार्यासक्तः पिता भ्राता आचा-
 र्यो वा "कूर्चः कूर्चः कूर्चः" इत्यनेन मन्त्रेण कुशमयं कूर्चं
 जामात्रे ददाति । ततो जामाता कूर्चं गृहीत्वा "अर्द्धर्ष्यमदृशा-
 नां विद्युतामिव मूर्धः इदंतमधि तिष्ठामि यो अस्ममभिदासती" त्य-
 नेन मन्त्रेण उदङ्मुखो वा कूर्चं उपविशत्यधितिष्ठतीति वा । ततः
 कन्यावित्तः "पाद्यपाद्यपाद्यम्" इत्यनेन मन्त्रेण पादमसालनं ददा-
 ति । ततो जामाता "विराजोदोहोसि विराजोदोहमसीप मपिपाद्यायै
 विराजोदोह" इत्यनेन मन्त्रेण पादोदकं गृह्णाति । ततः कन्या-
 वित्तः "अर्घ्यमर्घ्यमर्घ्य"मित्यनेन मन्त्रेणोदकं ददाति । ततो जामाता
 तूर्णो प्रतिगृह्य पादयोरुपनिनयति । ततः कन्यावित्तः "आ-
 चमनीयमाचमनीयमाचमनीय"मित्यनेन मन्त्रेण आचमनोदकं द-
 दाति । ततो जामाता "आपोहिष्ठामपोमुच" इत्येताभिस्त्रिष्टुभिः
 प्रत्यृचं त्रिरुपस्पृशति । ततः कन्यावित्तः "मधुपर्को मधुपर्को मधु-
 पर्कोः" इत्यनेन मन्त्रेण कांस्यमाजनमंपुटसंस्थं दधि घृतमधुभ्यां
 मिश्रं जामात्रे ददाति । ततो जामाता तस्यैव हस्तास्थिगमुदाव्य
 "मित्रस्य तत्रा चक्षुषामतीक्ष्ण" इत्यनेन मन्त्रेण एकारान्तेन दृष्ट्वा "दे-

यस्य त्वासावितुः सप्तनेदिनोर्बाहुभ्यां पृष्णोऽस्ताभ्यां शनिपृष्ठा-
 मि गशमे ब्रह्मवर्चमाय" इत्यनेन मन्त्रेण गृहीत्वा मध्ये पाणौ कृत्वा
 "वसवस्त्वाभिराजानो भक्षयन्ति" इत्यनेन मन्त्रेणाऽनामिकागुह्याभ्यां
 पूर्वोर्द्धात् गृहीत्वा पूर्वोर्द्धे कांस्यस्यैव निक्षिप्यति । पुनोर्द्धेऽस्त्रुणी-
 मेवं सर्वांस्तु दिक्षु । अपमर्ष्यं कृत्वा "पितरस्तवायमराजानोभक्षय-
 न्तु" इत्यनेन मन्त्रेण दक्षिणादर्द्धोर्द्धात् दक्षिणां निक्षिप्यति ।
 ततो यज्ञोपनीनी भूत्वा उदकं स्पृष्ट्वा "आदित्यास्त्वा वरुणराजा-
 नोभक्षयन्ति" इत्यनेन मन्त्रेण पश्चिमादर्द्धोर्द्धात् पश्चिमां कांस्य-
 स्य निक्षिप्यति । "इन्द्रास्त्रेन्द्राजानोभक्षयन्ति" इत्यनेन मन्त्रेण
 उत्तराकांक्षोर्द्धात् उत्तरां कांस्यस्य निक्षिप्यति उदकं स्पृष्ट्वा "वि-
 शेतादेवाः प्रजापतिराजानोभक्षयन्ति" इत्यनेन मन्त्रेण मध्याह्न-
 गृहीत्वाऽर्जमुत्तिष्ठ्य ततो महाध्याह्नातिभिस्त्रिभिरेकैकपा माभ्य-
 तनः समस्ताभिर्महाध्याह्नातिभिः स्नोकं पीत्वाऽब्राह्मणापेक्षितं द-
 द्यात् । मर्चं वा पिबेत् । उदके वा तिबेत् । तत्र आपण्य "शानोदेवी-
 रभिरुष" इत्येताभिश्चतस्रभिरसोमिषोऽप्युदकं स्पृष्ट्वा "माजपा
 अभिप्राणमेवाहि" इत्यनेन मन्त्रेण नाभिके मुखं च गुणान् स्पृ-
 शति । "अश्रुणाभिमिश्रमेवाहि" इत्यनेन मन्त्रेण अश्रुणी स्पृ-
 शति । "श्रोत्राभिमिश्रोत्रमेवाहि" इत्यनेन मन्त्रेण श्रोत्रे स्पृष्ट्वा
 ततः "अनुजोमाप्युनजोयद्रिभिरुष" इत्यनेन मन्त्रेण मुखे विप्राण-
 यति । अथ वा "समिन्द्रणोमनमानेविगोभि" रक्षेयका ऋक् "म-
 र्चमापयमामन्मृभिरन्महिमनगातिरेन स्पृष्ट्वा मुदत्रोविदपातुरा-
 य" इति च मन्त्राभ्यां माजपमर्शनं कुर्यात् । मुखविप्राणनं तु ममान-
 मेव । तत्र मन्त्राभिरुषावन्व्यासिक्तकेन गौर्गोत्रं त्रिकलमूत्रो
 जामातः च वार्धमाणीयायां गदि ॐ हृदयोत्रवार्धमनुज्ञा द-
 दाति । ततः कन्पाविजकेन पित्रर्देव्यः आन्वायसुः कर्म-

व्यः । तस्य च विधिमुपरिष्ठाद् वक्ष्यामः । अथ “मातारुद्राणां
दुहितावसूना” मित्येतामृचं जपित्वा ततः “उत्सृजतदृणाभ्यास्त्रि-
त्येवं ब्रूयात् । ततः कन्यावित्तकेन मैत्रः पशुर्न कर्त्तव्यः । कूर्चदाना-
दिगौरुत्सर्जनान्तं सूत्रे पठितं कर्म कृत्वा ततः कन्यामुदकपूर्वं पिता
भ्राता वा ददाति । अपरे त्वाग्नमात्रस्यैव जःमातुर्मधुपर्कं कृत्वा
कन्यां दत्वा ततः कौतुकयुद्धं प्रवेशयन्ति । अन्यगरेण पक्षेण य-
थोक्तं कर्म कृत्वा ततस्तां मां जामात्रे ददाति । ततः पश्चाद-
ग्नेः कन्यामुपवेश्योत्तरतो वरमुपवेशयेत् । ततोन्वारव्यापां व-
धूकायां महाव्याहृतिभिश्चनस्त्र आज्याहुतीर्जुहोति । अपरे तु
महाव्याहृतिभिस्त्रिस्तो जुहोति इति पठन्ति । ताश्च वराचा-
र्याभ्यामन्यतरेण होतव्याः । ततो महाव्याहृतिहोपादनन्तरं “स-
न्नाहीश्वयुवेभवे” त्यनेन मन्त्रेण स्वाहाकारान्नेन पिता भ्राता वा
तिष्ठन् प्रत्यङ्मुख आसीनायाः प्राङ्मुख्या स्वङ्गाग्नेण स्तुवेण वा
मूर्ध्नि घृतं जुहोति । ततो वरस्तिष्ठन्प्रत्यङ्मुख आसीनायाः प्राङ्-
मुख्याः “गृह्णामि ते सौभगत्वाय हस्त” मित्यनेन मन्त्रेण दक्षिण-
हस्तेनोत्तानेन कन्याया दक्षिणं हस्तमुत्तान सांगुष्ठं गृह्णाति । ततः
सावः पूषाशिवनगा मेरयस्वे”त्यारभ्य पञ्च चोत्तरा जपित्वा “अ-
मौहमस्मि सात्त्वं सात्वमस्यमोहं घौरहं पृथिवीत्वमृक्तमसिमामाहं सा-
मामनुग्रता भव तावेहि विवहावहै मज्जां मजनयावहै पुत्रान्विन्दामहैवहूं-
स्तेसन्तु जरदष्टय” इति च जपति । अस्मिन्नवसरे चत्वारो ब्राह्मणा
पुत्रानः सुरुषा दक्षिणत उदङ्मुख उपविश्य “संसृष्टं धनचत्पुत्रयं
समाकृत” मित्यादि आरभ्य “विश्वस्मदित्युत्तर” इति यावच्छ्राव-
येयुः शिष्टाचारात् । ततः आचार्यो “मूर्धुरस्वारे”त्यनेन मन्त्रे-
णोदकुम्भं नवं पूरयित्वा पुंनाम्नः क्षीरेणो दक्षस्यार्द्राणि पत्राणि
सकुशानि तस्मिन्नुदकुम्भे क्षिपति । हिरण्यं च पाक्षिकम् । तं व्र-

स्यचारिणे वाग्यताय प्रयच्छति । स ब्रह्मचारी अग्नेः प्रागुदीच्यां
 स्थापयित्वा दक्षिणहस्तेनवारभ्यासने । तत आचार्यः अश्मानमु-
 च्चरतोमेः स्थापयति । उदकुम्भपूरणादि अङ्गस्थापनान्तं यावदा-
 चार्यः करोति तावद्गरो गृहीतहस्तस्तिष्ठति । तत “एहिस्तने”
 त्यनेन मन्त्रेण वरो वधूकामुत्थापयति । तत उदग्नीत्वा “एषाश्मा-
 नमातिष्ठाश्मेव त्वं स्थिरा भव अभितिष्ठ पृतन्यतः सहस्र पृतनायत”
 इत्यनेन मन्त्रेण अङ्गमानं दक्षिणपदाश्रयेण आरोहति । ततो ब्रह्म-
 चार्युदकुम्भाभ्यामन्तरेण चोदकुम्भं मक्षिणं कृत्वार्गिप-
 र्याणीय “रैभ्यासीदनुदेयी”त्यनेनैव मन्त्रेण द्वितीयं वासो-
 दत्त्वा मत्पद्मुखीकरोति । ततः आचार्यो वधूकाया अञ्जलीं रु-
 वेणाज्यमुपस्वृणाति । ततः पिता आता वा लाजां शमीपत्रमिश्रां
 सूर्पादिगृहीत्वा द्विर्ददाति । त्रिः पञ्चार्वेपाणाम् । ततो ह्यवक उप-
 र्युपर्यभिचारयति गृहीतशेषं च मत्पभिचारयति । “इयं नार्जुपभूते
 लाजानावपन्निका शिवा क्वातिभ्यो भूयासंचिरर्जीवतुमेवतिः स्वा-
 हेति” पतिर्मन्त्रं जपति । वधूश्च तिष्ठन्ती गृहीतमञ्जलिना जुहोति ।
 अङ्गक्रमणादि वासोदानवर्जितमेव द्वितीयं होममेवमेव तृतीयं कुर्या-
 त् । कामं मनसा ध्यात्वा तूर्णीं चतुर्थम् । ततो जामाता वधूकाया
 हस्तं मुक्त्वा “इष एकपदाभव, ऊर्जे द्विपदाभव, रायस्पोपाय
 त्रिपदीभव, आपोभव्यायवतुष्पदीभव, पशुभ्यः पञ्चपदीभव,
 शत्रुभ्यः षट्पदीभव, सखा सप्तपदीभव” इत्येतेः सप्तभिर्मन्त्रैर्भवं
 इत्यन्तेः आसनमदेशादारभ्य प्रागुदीच्यां दिशि सप्तपदानि क्रम-
 यित्वा “विष्णुस्तानयस्वि” त्यनेन मन्त्रेण तानि आद्विः प्रोक्ष-
 ति । अपरे तु व्याचक्षते । सप्तपदाक्रमणं ह्यवकः कारयति ।
 ततो वरः “ आपोहिष्ठामयोभुव” इत्येनाभिस्तिष्ठभिरुदकुम्भस्या-
 भिमर्जनं कृत्वा तत आत्मनो वधूकायाश्च मूर्धन्युदकस्य स्नोक्तं स्नोक्तं

निषिध्य “ गां ददानी”त्येवमुक्ता दावकाय गां ददाति । ततः
स्विष्टकृत । अन्येभ्योपि प्राप्तब्राह्मणेभ्यो यथाशक्त्या किञ्चित् द-
दाति । विवाहकर्मप्रवीणा ये ब्राह्मणास्तेभ्यश्चाश्वं ददाति । अन्ये-
भ्योपि ब्राह्मणेभ्यः किञ्चिदद्यात् इत्यारभ्य याज्ञिकेभ्योऽश्वं द-
द्यात् इति यावत्के चित्पठन्ति इति पाक्षिकमेतत् ।

गृहागमनकर्म वक्ष्यामः । गृहं नीयमानायां बधूकायामाचार्यः
“मत्वा मुञ्चामिवरुणस्य पाशादि”त्येतं तृचं जपेत् । ततो यदि
बधू रोदति ततो “जीवं रुदन्तिविषयन्ते अध्वर” इति बरो जप-
ति आचार्यो वा । यदि रथेन गच्छति ततो “अक्षरमीमदन्त”
इत्यनेन मन्त्रेणाऽसं बधूर्घृतेनाभ्यञ्जयति । आचार्येण सर्वमन्त्रं
भणयितव्या । “शुचीतेचक्रे पात्या” इत्यनेन मन्त्रेण रथस्य द-
क्षिणचक्रमभ्यञ्ज्य “द्वेनेचक्रेमूर्य” इत्युचरं ततः “खैरथस्य खेन-
स” इत्यनेन मन्त्रेण फल्गुवृक्षस्य सक्तां शम्पां क्षात्वा पुगच्छिद्रेषु
निव्रजति । प्रथमं दक्षिणयोस्तत उत्तरयोः । अथ वा अनेनैव म-
न्त्रेण चिरन्तनी एवाऽभिमन्त्र्य ततो “युक्तस्तेअस्तु” इत्यनेन मन्त्रेण
दक्षिणस्यां धुरि बलीवर्द्धं युनक्ति । “युनक्तिने ब्रह्मणे कशिनाह-
री” इति द्वितीयमुत्तरस्यां युनक्ति । ततः “शुक्रावनद्वाहावा-
प्ता” इत्यनेनार्द्धर्चेन युक्तौ बलीवर्द्धावभिमन्त्र्य ततो बधूं वरविद्या
आरोप्य गच्छति । गच्छमानाया यदि रथाङ्गमीपासादि भङ्ग्येत
योवत्रप्रग्रहादि वा छिद्येत ततो बधूमाहिताग्नेः गृहं प्रवेश्य ततो
“अभिष्ययस्व खदिरस्वसार” इत्यनेन मन्त्रेण दारुमयं यद्रथाङ्गं
तत्समारचयितव्यम् । “त्यंचिद्वर्जं नवाजिन” इत्यनेन मन्त्रेण र-
ज्जुमयीं ग्रन्थिं कृत्वा “स्वास्तिनोमिमीतामीश्वना भग” इति
पञ्चर्चं जपति । “शुर्किशुर्कशाल्मलित्रिश्वरूप” इति रथमारोहन्त्यां
बधूकायां जपेत् । “मानिदन्परिपन्थिन” इति धनुष्ये प्राप्ते ज-

र्थाते पतिध्वलक्ष्मीदेवरघ्नी जारघ्नी तां करोमि कल्याणश्रीः स्वा-
हा, भूर्वा या ते पतिध्वलक्ष्मी”रिति समानम् । “स्वर्यातेपतिध्व-
लक्ष्मी”रितिसमानम् । “भूर्भुवः स्वर्पाते पतिध्वलक्ष्मी”रितिसमा-
नम् । एते चत्वारो मन्त्रा वधूनामोपलक्षिताः पूर्वेषां मन्त्राणां स्था-
ने वैकल्पिका भवति । एतयोर्विकल्पयोरन्यतरेण मन्त्रचतुष्टयेन
चतस्र आज्याहुतीर्हुत्वा ततः “अघोरचक्षुरपीतध्वेधी”त्यनेन
मन्त्रेण चक्षुषी आज्यशेषेण विमार्ष्टि । ततः “कयानश्चित्र आ-
भुय”दिति तिष्ठामि ऋग्मिराज्यशेषेणैव केशान्तानभिमुशेत् । “उ-
तत्पादैव्याभिपजेति”चतस्र ऋचः पठित्वाऽन्नेस्वाहाकारयेकं कृ-
त्वा वधूकाया मूर्द्धन्याज्यं स्तुवेण जुहोति । तत् एके नेच्छन्ति ।
“आतेयोनिर्गर्भएस्वि”त्यनेन मन्त्रेण साभिजनकुमारं वधूकाया उ-
सङ्गे स्थापयति । अथ वा तूष्णीम् । ततस्तस्य कुमारस्योत्सङ्गस्थ-
स्याऽञ्जलौ मङ्गल्यानि फलानि दत्वा ततो ब्राह्मणेभ्यः किञ्चि-
द्वत्वा “पुण्याहंभवन्तोब्रुवन्ति”ति धूयात् । ततो ब्राह्मणाः “पु-
ण्याह”मिति त्रिवदन्ति । इदं च कुमारोत्सङ्गदानं कर्म एके
इति वचनात्पास्तिकम् । ततः पास्तिकःस्विष्टकृत्ततो महाव्याहृतिसर्व-
प्रायश्चित्तादितन्त्रशेषं समापनीयमिति । अपरे स्वेवं पठन्ति । आ-
नहुहमित्युक्तं तस्मिन्नुपवेश्यान्वारब्धायां महाव्याहृतिभिर्हुत्वा
पतिश्चतस्रो जुहोति । तेषां महाव्याहृतिभिश्चतस्र आज्याहुती-
र्हुत्वा ततो“मिवमाज्यादेवे”त्यनेन चतस्र आज्याहुतयो होतव्या
इति । ततः “इहैवस्तमाविषौष्ट”मिति षडृचं वरो जपेत् । सर्वे वा
जपन्ति । इहैवस्तमित्यादिना वधूं वरं च जनीयात्रिका गृहं प्र-
वेशयन्ति । ततः प्रविश्य “दाधिक्राव्णो अकारिप”मित्यनेन मन्त्रे-
ण दम्पत्यापि दाधि सांप्रवतः । वरो मन्त्रं जपेत् । ततो वाग्यतौ ता-
वदासीयातां यावदस्तमित आदित्यः । ततोस्तामिमे “ध्रुवैधी

त्यादिना मन्त्रेण वरो वधूकाया ध्रुवं दर्शयति । ततो वधूः यदि पश्यति यदि न पश्यति उभयथापि “ध्रुवं पश्यामि, प्रजां विन्द” इति मणयितव्या । ततः पाणिग्रहणादारभ्य त्रिराश्रं मैथुनमकुर्वन्तौ भूमौ शयीयाताम् । “पित्रनश्चित्रिप्लुनं चावगच्छत” इति वृत्तेन दम्पत्यपि दधि शुक्तं भुजीयाताम् । वरो मन्त्रं जपेत् ॥

सायं प्रातर्बैशाहमग्निं परिचरेतामित्युक्तं तद्रक्ष्यामः । अत्र स्तरणाधाराज्यभागाः पाक्षिकाः । उपलेपनोद्वेष्टनाद्याधाराज्यभागान्नं कृत्वा ततः “अग्नये स्वाहा, अग्नये स्विष्टकृते स्वाहे” इत्याज्यस्य हुत्वा ततो महाव्याहृतिभिः सर्वमायश्चित्तादि तन्त्रशेषं समापनीयामाति । अथ वधूः क्षिप्तं गर्भकामा भवति ततः आग्नये स्वाहेत्यस्य स्थाने “पुमांसी मित्रावरणौ पुमानाश्विनानुभौ पुमानिन्द्राग्निः पुमानमरुतौ मयि स्वाहे” इति हुत्वा द्वितीया सौविष्टकृती । ततः पाणिग्रहणादारभ्य धरेण दशराश्रं विशेषः न कर्तव्यः ॥

पाणिग्रहणे व्यनीते त्रिराश्रं यथोक्तेन घनेन स्थित्वा चतुर्थे ह्य चतुर्थीर्कमेति तद्रक्ष्यामः । अत्र स्तरणाधाराज्यभागा निर्दिष्टाः । उपलेपनादि स्तरणान्नं कृत्वा ततः पूर्ववत्पवित्रच्छेदनादि प्रोक्षणान्नं कृत्वा ततः “अग्नये वामदे सूर्यायार्यम्णे वरुणाय पूष्णे प्रजापतये” इति मत्तदेवताभ्यस्तण्डुलान् शृङ्गीत्या ततश्चरोरधि-श्रयण श्रितस्याभिगारणं कृत्वा ततः समिदाधानादि आधाराज्यभागान्नं करोति । ततोऽस्मिन्कर्मणे महाव्याहृतिभिर्हुत्वा स्यान्निपाकस्य जुहोति इति केचित्पठन्ति । पाक्षिकमहाव्याहृतिचतुष्टयमाज्यस्य हुत्वा ततः सकृदाज्यस्योपस्तीर्य ततो द्विर्हरिपः त्रिः पंचार्षयाणां ततः पुनराज्यस्य शृङ्गीत्या शृङ्गीतशेषमभिरारयन्ति । एवं सर्वत्र । “अग्नेनायाश्चिन्तितां त्वं देवानां प्रायश्चित्तरामि या-

स्यापातेन्नी तनूस्तामस्या अपजहि स्वाहा, वायो प्रायश्चित्तरसित्वं देवानां प्रायश्चित्तरसि यास्या अपुत्रिया तनूस्तामस्या अपजहि स्वाहा, सूर्यप्रायश्चित्तरसि त्वं देवानां प्रायश्चित्तरसि यास्या अपदाव्या तनूस्तामस्या अपजहिस्वाहा, अर्यमणं नु देवं कन्वा अग्निमयस्त सप्तादेवो अर्यमा भेतो मुंचतु यापतेः स्वाहा, वरुणं नु देवं कन्वा अग्निमयस्त सप्ता देवोवरुणः भेतो मुंचतु यापतेः स्वाहा, पूषणं नु देवं कन्वा अग्निमयस्त सप्ता देवः पूषा भेतो मुंचतु यापतेः स्वाहा, प्रजापतेन त्वदेताम्यन्य” इति ऋग्भिः स्वाहाकारान्तैः सप्त आहुतीः स्यात्प्रायश्चित्तस्य हुत्वा ततः सक्तुदास्यं गृहीत्वा सकृद्धविः ततो द्विरभिघार्य “अग्नयेस्विष्टकृतेस्वाहे”ति यथोत्साहं ददाति । ततो महाव्याहृतिसर्वप्रायश्चित्तादि कर्मशेषं समापनीयमिति । एते मण्डपे लौकिकान्गौ । यदि निर्मध्यैके निवाह इत्ययं पक्षो नाश्रितः । यदि पुनररणिपक्ष आश्रितस्ततः अरणी निर्मध्य तस्मिन्नेवान्गौ होमाः कर्त्तव्याः । केषां चिज्जातारणिपक्षोप्यस्ति । ततो अरणिभ्यां निर्मध्याग्नि तस्मिन्नेवान्गौ सर्वाणि शरीरसंस्कारार्थानि कर्माणि कर्त्तव्यानि ॥

गर्भाधानकर्म वक्ष्यामः । अत्र स्तरणाधाराज्यमात्माः पाक्षिकाः । ऋतुस्त्रातार्थां वध्वां युग्मेहनि उपलेपनोद्धेतव्याधाराज्यभागान्तं कृत्वा ततो महाव्याहृतिचतुष्टयं हुत्वा फलिनीमूलं पेपयित्वा नक्ष्ययोग्यं कृत्वा तत “उद्दीप्वातः, पतिवतीहोपा” इत्याभ्यामृग्भ्यां स्वाहाकारान्ताभ्यां प्रत्यूचं दक्षिणे पाक्षिकापुटे निर्दिशति आ उद्-रमापणात् । ततो महाव्याहृतिचतुष्टयं हुत्वा पाक्षिकीं स्विष्टकृत्ततो महाव्याहृतिस्वर्वायश्चित्तादितन्त्रशेषं समापनीयमिति । ततो रात्रौ यस्यां वेलायां मैथुनं कर्तुमिच्छेत् तदा “गंधर्वस्य विज्वावसोर्मुत्त-पसी” त्यनेन मन्त्रेण बधूकायाः योनिदेशे लोमशं प्रदेशमभि-

स्पृश्य मैथुनपारभ्य ततः समाप्ते मैथुने कर्मणि रेतसेके तूर्णीं वधू-
मवधाय ततः “माणेरेतोदधामि कल्याणश्रीः” इत्यनेन मन्त्रेण व-
धूनामोपलक्षितेन यन्त्रारूढ एव निश्वासं तथा मुञ्चति यथा व-
धूकास्पर्शनं भवति । एष प्रथमपक्षः । “यथाभूमिरग्निगर्भा यथा
द्यौरिन्द्रेण गर्भिणी वायुर्यथा दिक्षां गर्भं एवं गर्भं दधामि ते क-
ल्याणश्रीः” इत्यनेन वा मन्त्रेण निश्वासं मुञ्चति । एष द्वितीयः
पक्षः । अथ वा “आते योर्नि गर्भं एतु पुमान् बाण इवेष्टुधि आ-
वीरो अत्र जायतां पुत्रस्ते दशमास्यः, पुमांसं पुत्रं जनयन्तु पु-
माननुजायतां तेषां माता भविष्यसि जातानाजनयांसिच, पुंसि वै-
पुरुषोरेतस्ततस्त्रियामनुषेञ्चतु, तथा तद्व्रवीद्धाता तत्प्रजापतिरब्र-
वीत् प्रजापतिर्व्यदधात्सविता व्यकल्पयत् स्त्रीष्वयमन्यास्वादधा-
त्पुमांसमादधादिह यानि भद्राणि बीजानि पुरुषा जनयन्ति नः ते-
मिदं पुत्रं जनय सुमस्रुर्देनुका भव, अभिक्रुदं वीलयस्व गर्भमाधेहि
साधय वृषाणं वृषं नाधेहि प्रजायै त्वा हवामहे, यस्य योर्नि य-
तिरेतो वृषाय पुमान् पुत्रो धीयतां गर्भं अन्तः तं पिष्टुहि दश-
मास्यान्तरुदरे सजायतां श्रेष्ठ्यतमस्त्वाने” मिति वा । आतेयोर्निमि-
त्येवमादिर्मन्त्रगणः । अनेन वा अनुप्राणनं कुर्यात् । एष तृतीयः
पक्षः । एतद्योपस्थाभिमर्शनानुप्राणनान्तं मैथुने कुर्यादागर्भसंस्था-
नात् । अपरे व्याचक्षते । मैथुनान्ते शोकं कृत्वा अन्यतममनुप्राणनं
कुर्यात् । अन्ये त्वादुः पूर्वाभ्यां पक्षाभ्यामन्यतरेण पक्षेणानुप्राणनं
कृत्वा ततः “आते योर्नि गर्भं एत्वि” त्येवमादिमन्त्रगणं जपेत् ॥

एवं गर्भिणीमूलायां वधूकायां तृतीये मासि पुंसवनं भवति
तद्वक्ष्यामः । एतच्च पुष्येण श्रवणेन वा कर्त्तव्यम् । अत्र स्तरणा-
धाराज्यभागाः पाक्षिकाः । उपलेपनोल्लेखनाद्याधाराज्यभागान्तं
कृत्वा महाव्याहृतिचतुष्टयमाज्यस्य हुत्वा ततः सोमस्य सूक्ष्मलता-

ऽयवा दर्भसूची न्यग्रोधस्य वा कर्द्धमुच्छ्रिता शास्त्रातस्य यः सर्वेषां
 वृद्धोद्गुरस्ते वा अथ वा श्वरुहोमो यावन्न क्रियते तावदेव यूप-
 स्या गृह्यान्ते या आहनवीपस्याभिमुक्ता तां वा अथ वा समाप्ते
 यज्ञे जुहाः संस्त्रावं वा एतेषा सोमादीनामन्यतमस्य नस्ययोग्यं कृत्वा
 ततः “ओग्रनारायिमश्वत्तन्नस्तुरीयमधयोर्पापनुसामिद्वाग्निवन्न वस्ती-
 र्णर्वाहीपशङ्करूपः स्तुमुभरोवयोषा” इत्येतैश्चतुर्भिर्मन्त्रैः स्वा-
 हाकारान्तैर्दक्षिणे नासापुटे प्रतिमन्त्रं चतुरो निपेकान् कृत्वा
 ततो महाव्याहृतिचतुष्टयं ततः पासेकः स्वष्टकृततो महाव्याहृति-
 सर्वमायश्चित्तादितन्त्रशेषं समापनीयमिति ॥

गर्भरक्षणं वक्ष्यामः । गर्भसंभवादारभ्य चतुर्थे मासि भव-
 ति । अत्र स्तरणाधाराज्यभागा निर्विकल्पाः । “रक्षोहाप्रये-
 जुष्टंभृणामो”ति मनसा ग्रहणम् । उपलेपनोल्लेखनाद्याधाराज्य-
 भागान्तं कृत्वा ततः “व्रक्षणाग्निः संविदान” इति मत्पृचं पद्मीभिर्मन्त्रैः
 स्वाहाकारान्तैः पडाहुतीः स्थालीपाकस्यावदानधर्मेण हुत्वा त-
 तः स्वष्टकृतं हुत्वा महाव्याहृतिसर्वमायश्चित्तादितन्त्रशेषं समापये-
 द। तत आज्यस्थाल्यां यदाज्यं परिशिष्टं तद्धस्तेन गृहीत्वा “असा-
 भ्यां तेनासिकाभ्या”मिति पट्वर्चनं मत्पृचं यथालिङ्गमङ्गान्पत्र वि-
 मार्ष्टि ॥

सीमन्तोन्नयनं कर्म वक्ष्यामः । गर्भाधानमासात् सप्त-
 मे मासि प्रथमगर्भे सीमन्तोन्नयनं भवति । सर्वोपकरणानि
 पुंल्लिङ्गानि भवन्ति । पुंल्लिङ्गे च नक्षत्रे कर्त्तव्यम् । अत्र
 स्तरणाधाराज्यभागा निर्विकल्पाः । उपलेपनोल्लेखनाद्याधा-
 राज्यभागान्तं कृत्वा ततो माद्वल्यं स्नानं कारयित्वा अद्वते वाससी
 परिधाय पश्चादग्नेरुपवेश्याऽन्वारब्ध्याया महाव्याहृतिभिश्चतस्र
 आहुतीर्हुत्वा ततः स्थालीपाकस्य सुक्ष्मिष्यस्य वा “घातादघातु

दाधुपे मार्ची जीवातुमक्षिनि वयं देवस्य धीमहि सुमतिं सत्यधर्म-
 णः, धाता प्रजयाउचराय ईशे धातेह विश्वं भुवनं जजान धाता
 पुत्रं यजमानाय दत्तां तस्माज्जुहव्यं घृत्तवज्जुहोते”तिस्रस्तृपठितं
 मन्त्रद्वयं “ नेजमेषपरापते”ति तिस्र ऋचः “प्रजापतेनत्वदे-
 तान्यन्य” इति पष्ठी एतैः षड्भिर्मन्त्रैः स्वाहाकारान्तैः षडाहुतीः
 अवदानधर्मेण स्थालीपाकस्य हुत्वा ततस्त्रिष्वेतया शलह्या दर्भमू-
 र्या वा एताभ्यामन्यतरमुदुम्बरफलैरभिनवैः सह गृहीत्वा लला-
 टमध्यादारभ्य लोकप्रसिद्धं सीमन्तमुन्नयतीति । अपरे त्वेवं व्या-
 चक्षते । नाभेरन्तरमारभ्य सीमन्तमुन्नयन्ति । ततो “भूर्भुवः स्व”
 रित्यनेन मन्त्रेण तान्युदुम्बरफलानि गर्भिण्या उत्सङ्गे निदधाति ।
 अपरे त्वेवं व्याचक्षते । “भूर्भुवः स्वः” इत्यनेन मन्त्रेण सीमन्त-
 मुन्नयति । तृष्णीं तान्युत्सङ्गे निदधाति । ततस्तानि फलानि
 त्रिवृत्तिसूत्रेण बद्धा “अयमूर्जावतोवृत्तऊर्जीव फलिनीभवे”त्यनेन
 मन्त्रेण त्रिवृत्तिसूत्रग्रथिनैरुदुम्बरफलैः कण्ठे बध्वा वीणागायिनः
 “राजानं सङ्गायते”ति ब्रूयात् । अथ वा अन्यं कश्चित्पौरुषेण वि-
 ख्यातं वीरं सङ्गायतेति ब्रूयात् । तत उदकपूर्णे पात्रे व्रीहीन् य-
 वान् वा प्राक्षिप्य विष्णुर्योनिं कल्पयति”त्येका ऋक् “राकाह-
 सुहवां सुष्टुतीहुव” इति षडृचः एतैः सप्तभिर्मन्त्रैः अक्षनमिश्रस्यो-
 दकस्य प्रतिमन्त्रं सप्तमस्तुतीर्गर्भिणीं पाययेत् । तत आचान्तायाः
 “सुपर्णोसि गरुत्मांस्त्रिवृत्ते शिरोगायत्रं चक्षुश्छन्दास्यद्भानि यजू-
 पिनासोमतेतनू”रित्यनेन मन्त्रेण गर्भिण्या उदरमभिमृशेत् । ततो
 नित्यं प्रहृष्टा या स्त्री तां मङ्गलगीतानि गापयेत् अथ वा बहुसु-
 वर्णालङ्कृता तां वा गापयेत् । एतत्कृत्वा प्रवहनसमर्थो बलीवर्दो
 दाक्षिणा । ततः स्विष्टकृत्ततो महाव्याहृतिभिः सर्वप्रायश्चित्तादिकं
 कर्मशेषमशेषं समापनीयमिति । काकातनिका बृहत्कलअनिका

लोहितैः शोभनैर्महद्भिः फलैर्विकचा अञ्जली मृद्यमाना पिच्छिला
भवति । पाठाकिकेति च प्रसिद्धा । कोशातकी घोषाटकीति प्रसि-
द्धा । बृहती प्रसिद्धा । कालक्रीतकं कालाघकालिकेति प्रसिद्धा ।
एतेषां पञ्चानां मूलानि पेपयित्वा भविष्यत्सूतिकाग्रमुपलेपये-
त् । रक्षोपघातार्थं न तु शरीरसंस्कारार्थमदृष्टार्थं वाऽनित्यमेतत् ।

जातकर्म वक्ष्यामः । अत्र स्तरणाधाराज्यभागाः पाक्षिकाः ।
कुमारे जाते अच्छिन्नायां नाभ्यामुपलेपनोल्लेखनाद्याधाराज्यभा-
गान्तं कृत्वा महाभ्याहृतिचतुष्टयैर्हुत्वा बालं दूर्णां त्रिरवधाय ततः
“श्रद्धां प्राणिहि, यजुषा समनिहि, साम्नोदनिहि” इत्येतैस्त्रिभिर्मन्त्रैः
प्रतिमन्त्रं वहिर्दत्तं निश्वासं बालकस्योपरिष्ठात्करोति । ततो घृ-
तमधुनी पकीकृत्य दध्युदके च पकीकृत्य ततश्चत्वार्येकीकुर्यात् ।
अथ वा ग्रीहियवौ वा संनिष्टुष्य अभ्यवहारयोग्यौ कृत्वा “प्रते-
यच्छामिमधुमन्मखायवेदं ममृतंसवितामघोना आयुष्णान्गुपितोदे-
घताभिः शतं जीवशरदो लोकेस्मिन् देवदत्त” इत्यनेन मन्त्रेण त्रिः
प्राशयेत् सुवर्णेन । प्रतिप्राशनं मन्त्रावृत्तिः । देवदत्त इत्येतस्य
स्थाने कखचछटठतथ पफशपसः एतान्मुक्त्वा शेषाणां मध्ये ए-
कमक्षरमादौ कुर्यात् । यरलव इत्येतेषां चतुर्णामक्षराणामेकं मध्ये
कृत्वा ततः कृत्प्रत्ययान्तं कुर्यात् । मिश्रिततद्भित्तमत्ययान्तमपि न
कुर्यात् । ह्यक्षरं चतुरक्षरं वा अथ वा षडक्षरमेवंलक्षणेन नाम्ना
आमन्त्रणं कुमारस्य कुर्यात् । तच्च नाम मातापितरावेव वर्जये-
तामिति । अपरे तु व्याचक्षते । यत्पूर्वगुरुषाणां पितृपिता-
महमपितामदानां कृतं तदेव नाम कुर्यात् न स्वमनीषिकया ।
संप्रति माण्डूकेयवचनं वक्ष्यामः । गोः कृष्णमायस्य द्युक्कृष्णानि
लोहितानि च रोमाण्यभ्यवहारयोग्यानि कृत्वा यथोक्ते चतुष्टये प्र-
क्षिप्य पूर्वोक्तेनैव मन्त्रेण चतुः प्राशयेत् । अथ वा “भूर्भुवोर्देत्वपि

दधामि देवदत्त स्वाहा, भूवोयजुर्वेदं त्वयि दधामि देवदत्त स्वा-
हा, स्वः सामवेदं त्वयि दधामि देवदत्त स्वाहा, भूर्भुवःस्वर्वाको-
वाक्यमिति हासपुराणमोसर्वाङ्गं त्वयि दधामि देवदत्त स्वाहा ”
इत्येते चत्वारो मन्त्राः स्वाहाकारान्ताः पूर्वोक्तस्य मन्त्रस्य स्थाने
वैकाल्येपका भवन्ति । एते श्रुतुर्भिर्मन्त्रैः श्रुतुः प्राशयेत् । देवदत्तस्था-
ने पूर्वोक्तलक्षणाभ्यामन्यतरक्षाम दध्यात् । अपरे त्वेवं वर्णय-
न्ति । पदेतद्भूक्तुर्वेदमिति माण्डूकेयमतमेतस्मिन्निर्विकल्पमेव भव-
ति । “प्रतेयछामि” इत्यनेन मन्त्रेण सह विकल्पो नास्ति । त-
तः अन्यतरेण पक्षेण कुमारस्य प्राशनं कृत्वा ततः “वाक्वा-
क्” इत्येवं कुमारस्य दक्षिणे कर्णे पठित्वा “वाग्देवी मनसा सं-
विदाना प्राणेन वश्येन सहेन्द्रमोक्ताः जुपतां त्वा सौमनसाय देवीम
हीमन्द्रा काणी वाणीवीः सलिलाः स्वयंभू” इत्यनेन मन्त्रेण कुमा-
रमनुमन्य ततः शान्तमन्त्रेण सुवर्णं ग्रथित्वा बालकस्य दक्षिणे ह-
स्ते बध्नाति । तत एकादशे हि तत्सुवर्णं ब्राह्मणाय दद्यात् गृहे
वा धारयेत् । ततो महाव्याहृतिसर्वप्रायश्चित्तादितन्त्रशेषं समा-
पनीयमिति ॥

नामकरणं वक्ष्यामः । यस्मिन्नेवाग्नौ जातः कर्महोमः कृतः त-
स्मिन्नेवेदमपि कर्तव्यम् । अत्र स्तरणाधाराज्यभागा निर्विक-
ल्पाः । ग्रहणमोक्षणानि न कुर्यात् । मातापितरौ कुमारस्य शिरः
स्नाप्य अहतवाससी भूत्वा उपलेपनोल्लेखनाद्याधाराज्यभागान्तं
कृत्वा ततो यस्यां तिथौ कुमारो जातस्तां तिथिं “प्रतिप-
दे द्वितीयायै तृतीयायै चतुर्थ्यै पञ्चम्यै षष्ठ्यै सप्तम्यै अष्टम्यै नव-
म्यै दशम्यै एकादश्यै द्वादश्यै त्रयोदश्यै चतुर्दश्यै पौर्णिमास्यै अमा-
वास्यायै” अनेन प्रकारेण जन्मतिथिं स्वाहाकारान्तं कृत्वा ततो
जन्मनक्षत्रस्य यत्पूर्वं नक्षत्रं तस्य दैवर्तं कृत्वा नक्षत्रं जुहोति ।

ततो जन्मनसत्रस्य दैवतं हुत्वा जन्मनसत्रं जुहोति । ततो जन्म-
नसत्रस्योपरिष्ठात् यज्ञसत्रं तस्य दैवतं हुत्वा तं नसत्रं जुहोति ।
कथं जुहोतीति नक्षत्राण्यः । “अश्विभ्यां स्वाहा, अश्विनीभ्यां स्वाहा,
यमाय स्वाहा, भरणीभ्यः स्वाहा, अश्वे स्वाहा, कृत्तिकाभ्यः स्वाहा,
मजापतये स्वाहा, रोहिण्यै स्वाहा, सोमाय स्वाहा, मृगशिरसे स्वाहा,
कट्याय स्वाहा, आर्द्राभ्यः स्वाहा, अदित्ये स्वाहा, पुनर्वसुभ्यां स्वा-
हा, हस्तस्य स्वाहा, पुष्याय स्वाहा, मर्षेभ्यः स्वाहा, अश्लेषाभ्यः
स्वाहा, पिबुभ्यः स्वाहा, मघाभ्यः स्वाहा, भग्याय स्वाहा, फल्गु-
नीभ्यां स्वाहा, अयंभ्यो स्वाहा, फल्गुनीभ्यां स्वाहा, सवित्रे
स्वाहा, हस्ताय स्वाहा, त्वष्ट्रे स्वाहा, चित्रायै स्वाहा, धात्रे
स्वाहा, स्वात्यै स्वाहा, इन्द्राग्निभ्यां स्वाहा, विश्वासाभ्यां स्वाहा,
मित्राय स्वाहा, अनुराघाय स्वाहा, इन्द्राय स्वाहा, ज्येष्ठाय स्वा-
हा, निश्वस्यै स्वाहा, मूलाय स्वाहा, अश्लेषः स्वाहा, आपादा-
भ्यः स्वाहा, विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा, आपादाभ्यः स्वाहा, वि-
ष्णवे स्वाहा, श्रवणाय स्वाहा, वसुभ्यः स्वाहा, धनिष्ठाभ्यः स्वा-
हा, वरुणाय स्वाहा, शतभिषजे स्वाहा, अजापेकपदे स्वाहा, मो-
ष्टपदाभ्यः स्वाहा, अहिर्बुध्न्याय स्वाहा, मोष्टपदाभ्यः स्वाहा,
पूष्णे स्वाहा, रेवत्यै स्वाहा” एवं जन्मतिथिं नक्षत्रदेवतास्तिस्रः
त्रीणि नक्षत्राणि एताः सप्त आहुतीर्हुत्वा, ततः “आयुष्टेयगीमिर-
धमग्निर्वरेण्यः आयुर्नोदेहि जीवसे स्वाहा, आयुर्दाम्ने हविषा बृ-
द्धा नो घृतप्रतीको घृतपोनिरेधि घृतं पीत्वा मधु चारु मध्वं पिते-
षपुत्रमभिरक्षन्नादिमं स्वाहा अत्वंतोममहेमग”मिति ऋक् स्वाहा का-
रान्ता एतमेता दश आहुतीः स्थालीपाकस्यावदानधर्मेण हुत्वा, ततः
अपोषवदाद्येवमादिर्वाजितमात्मने यदोचते तन्नामधेयं मन्त्राद्यं कृत्वा
ब्राह्मणान् स्वस्तिवाक्यं स्विष्टकृणं हुत्वा यथोन्सादं दद्यात् । ततो म-

महान्याहृतिसर्वप्रायश्चित्तादितन्त्रशेषं समापनीयमिति ॥

एवमेव मासि मासि जन्मतिथिं हुत्वोर्ध्वं संवत्सराह्वयेनौ जुहोतीति नामकरणस्यैव कर्मशेष उक्तस्तं वक्ष्यामः । अत्र स्तरणाधाराज्यभागाः पाक्षिकाः । उपलेपनोल्लेखनाद्याधाराज्यभागान्तं कृत्वा तत उक्तेन प्रकारेण कुमारस्य जन्मतिथिमाज्येन हुत्वा ततः पाक्षिकः स्विष्टकृत्ततो महाव्याहृत्यादितन्त्रशेषं समापनीयमिति । एतत्कर्म मासि जन्मतिथौ तस्मिन्नेवाग्नौ तावत्क्रियते यावत्संवत्सरं पूर्णम् । तत ऊर्ध्वं संवत्सरे आवसथ्याग्नौ तावत् क्रियते यावत् कुमारस्यात्मीयमावसथ्याधानं जायते । तत आत्मीयावसथ्याग्नौ यावज्जीवं कर्त्तव्यमिति ॥

अन्नप्राशनं वक्ष्यामः । कुमारस्य जन्मत आरभ्य पष्ठे मास्यन्नप्राशनं भवति । लौकिकेभ्यो गृहाभ्यन्तरमेव कुर्यात् । अत्र स्तरणाधाराज्यभागाः पाक्षिकाः । उपलेपनोल्लेखनाद्याधाराज्यभागान्तं कृत्वा ततः “अन्नपतेन्नस्य नो धेह्यनमीवस्य शुष्मिणः ममदातारं तारिष ऊर्जं नो धेहि द्विपदे चतुष्पदे स्वाहा, यद्विद्धिते पुरुषत्राय” इत्यृक् “महाश्चिदग्नएनसो अभीक” इत्यृक् “इममान आयुषे वर्चसे तिग्ममोजो वरुणसोमराजन् मा ते वास्मा अदितिः शर्मयं सद्विभेदेवजरहृष्टिर्यथास्तत्स्वाहा ” एतैश्चतुर्भिर्मन्त्रैः स्वाहाकारान्तैश्चतस्र आहुतीर्हुत्वा ततः “अग्नआभूषिपवस” इत्यनेन मन्त्रेण कुमारकमभिमन्त्र्य “स्पोनापृथिविनो भवे” त्यनेन मन्त्रेण ऊर्ध्वाग्रेषु कुशेषु ग्राहमुखमुपवेश्य दधिमधुघृतमिश्रमन्नं महाव्याहृतिभिश्चनसृभिः प्रतिमन्त्रं चतुः प्राशयेत् । अपरे त्वेवं वर्णयन्ति । महाव्याहृतिमिस्त्रिः प्राशयेदिति । एतत्तावन्नित्यं शरीरमंस्कारकम् । अथ कुमारस्य पिता कुमारकार्य एव कामसंयुक्तो भवेत्ततोऽनेनैव प्रकारेण छागमांसमन्नाद्यकामः, ते-

तिरीयं ब्रह्मवर्चमकामः, यात्स्यं जवनकामः, घृतेनाक्तमोदनं तेज-
स्कामः, इत्येवमन्नमाशने कृते पाक्षिकः स्विष्टकृत्ततो महा-
व्याहृतिसर्वभायश्चित्तादिके कर्मशेषे कुमारस्य माता प्राशनीयात् ॥

चूडाकरणं वक्ष्यामः । जन्मत आरभ्य कुमारस्य संवत्सरे पू-
र्णेऽथ वा तृतीये वर्षे चूडाकरणं भवति । एतच्च बहिः लौकिके-
गतौ मण्डपे कर्त्तव्यम् । अत्र के चित्पठन्ति । पञ्चमे सत्रियस्य
सप्तमे वैश्यस्येति । अत्र स्तरणाधाराज्यभाग्याः पाक्षिकाः । उपले-
पनोद्धेखनाद्याधाराज्यभागान्तं कृत्वा ततो श्रीह्रियत्रतिलमापाणां
चतुर्णां द्रव्याणां चत्वारि पृथक्पाम्राणि यथाशक्त्या पूरयित्वा व-
लीवर्दचर्म गोमयं यवतिले समूलकुशसहिते लोष्ट्रे स्थापितमादर्शं
लोहसुरं च एतानि सर्वाणि अग्नेरुत्तरतः स्थापयित्वा महाव्या-
हृतिचतुष्टयं कृत्वा तत आनङ्गरे चर्मणि कुमारकमुपवेश्य “ सं-
पृथ्यध्वमृतावरीर्ध्मिणामधुमत्तमाः पृथ्वीर्मधुना पयोमन्द्रा धन-
स्यसातय ” इत्यनेन मन्त्रेण एकारान्तेन उष्णास्वप्नु वीता आ-
सिञ्चति । ततः “ आपउन्दन्तुर्जीवसेदीर्घायुत्वायवर्चसे, श्वायुषं-
जपदग्नेः कश्यपस्य श्वायुषश्च अगस्त्यस्य श्वायुषं यदेवानां
श्वायुषं तत्ते करोमि श्वायुषं देवदत्त ” इत्यनेन मन्त्रेण कुमारना-
मोपलक्षितेन त्रिराष्टत्वेन कुमारस्य शिरसि दक्षिणे पादौ केशान्
स्तोकान् शीतोष्णव्यामिश्रिताभिराङ्गिष्ठैः मृशालयेत् । ततः स्त्रिः
श्वेतया शलल्या विजटीकरणं पाक्षिकम् । ततस्तानेव केशास्तु-
ष्णीं नवनीतेनाभ्यज्य ततः “ ओपयेन्नामस्वैन ” इत्यनेन मन्त्रेण
तेषामेव केशानां छेदनदेशे कुशतरुणमन्तर्षाण ततः केशान् कु-
शतरुणं चादर्शेन शुष्मपत्र स्पृष्ट्वा ततः “ तेजोसि स्वर्गपतिष्टेपिता
मैनं हिंसी ” इत्यनेन मन्त्रेण लोहसुरं मृह्णाति । अपरे त्वेवं व्या-
चक्षते । ताम्रमयं धूरं मृह्णाति । तच्च न शुष्मपत्रे । ताम्रमयस्य

च्छेदनाऽसंमर्ष्याति धननुष्ठानत्वाच्च । ततः क्षुरं गृहीत्वा
 “ येनावपत्सविता श्मश्रुवे क्षुरेण राज्ञो वरुणस्य विद्वान् येन धा-
 ता एहस्पतिरिन्द्रस्य चावपच्छिरः तेन ब्रह्माणो वपतेदमथायुष्मा-
 न्दीर्घायुस्यमस्तु वीरो देवदत्त ” इत्यनेन मन्त्रेण सकुशतरुणान्
 केशांश्छित्त्वा सकुशलोष्टस्थे गोमये स्थापयेत् । एव “ माष
 उन्दतुजीवसे ” इत्यारम्य गोमये केशस्थापनान्तमेवं द्वितीयच्छेद-
 नमेव तृतीयच्छेदनं कृत्वा गां ददात्यहतं वासश्च । ततोऽनेनैव
 प्रकारेण द्विरुत्तरतः स्थित्वा ततो नापितेन यथागोवस्थिति क्रि-
 यमाणं मुण्डनं कारयित्वा ततो महाव्याहृतिचतुष्टयं पाक्षिकस्वि-
 ष्टकृत् ततो महाव्याहृतिसप्तकृत्वाहृतिसर्वप्रायाश्चित्तादितन्त्रशेषं
 समापनीयम् । त्रीहिवदतिलमापपात्राणि नापिताय दद्यात् । बहो-
 षधिसंपन्ने प्रदेशे उदकस्य वा समीपे कुमारकेशान् भूमौ निखने-
 द् । कन्यानां तूष्णीं कर्माणि कर्त्तव्यानि । षोडशवर्षेऽष्टादशे
 वा गोदानकर्म भवति । तत्र द्वौ च्छेदावधिकौ कर्त्तव्यौ । शेषं
 चूडाकरणकर्मसमानमिति ॥

इति अहिष्ठत्राविषये कौमुंबरवास्तव्यवासुदेवकृते सा-
 ङ्ख्यभाष्यनगृह्यसंग्रहे मथनोध्यायः समाप्तः ॥

उपनयनं वक्ष्यामः । गर्भाष्टमे वर्षे ब्राह्मणस्योपनायनं कुर्या-
 त्, गर्भदशमे गर्भेकादशे क्षत्रियस्य, गर्भद्वादशे वैश्यस्य । सर्वेषा-
 मादिभूतानां कालानामतिव्रमकालो द्विगुणादूर्ध्वं नात उपनेतव्याः ।
 न च तैःसहाऽध्ययनयाजनविवाहादि कुर्यात् । अत्र स्तरणा-
 धाराज्यभागाः पाक्षिकाः । उपलेपनोल्लेखनाद्याधाराज्यभागान्तं
 कृत्वा महाव्याहृतिचतुष्टयं कृत्वा ततो यथागोवस्थिति कृतमुण्डन-
 क्रियं कृतस्नानं यथाविभवमलङ्कृतमहत्वाससाऽऽद्यादित कृष्णा-

जिनोत्तरीयं पाणवकं कृत्वा पश्चादग्नेः प्रत्यङ्मुखं स्थितं कुर्यात् ।
ततः आचार्यः प्राङ्मुखः स्थितः " इयं दुरुक्तं परिवाधमाना
वर्णं पवित्रं पुनरी म आगात् प्राणापानाभ्यां बलमाविशन्तीस्व-
सादेवी शुभगा मेखलेप" मित्यनेन मन्त्रेण मौञ्जमेखल्या कटिप्र-
देशं प्रदाक्षिण्या त्रिः परिवेष्टयति । त्रिभिरानेष्टेनैव गुणा भवन्ति ।
ग्रन्थीन् यथागोत्रं प्रवरसद्व्ययया कुर्यात् । मेखलामन्त्रपञ्चोपवीतमन्त्रे
माणवकेनाप्युच्चारयितव्ये मन्त्रलिङ्गात् । " मित्यस्य चक्षुर्दक्षिणं
बलीयस्तेजो यशस्त्रि दक्षिणं समिद्धं अनाहनस्यं वसनं जरिष्णु
परिदम्बाज्यजितन्दधेहम्, यज्ञोपवीतमसि यज्ञस्यत्वोपवीतो नोपन-
हामी"त्यनेन मन्त्रेण त्रिवृतमूर्द्धीकृतं कार्यासमयं लोकमसिद्धं यज्ञो-
पवीतं गृहीत्वा माणवकस्य दक्षिणं वाहुं मवेशयित्वा शिरः प्रवे-
श्य वामे स्कन्धे स्थापयेत् । एवं यज्ञोपवीतीत्युच्यते विपरीते तु न ।
अपार्चीनावीतितनं कृत्वा ततो माणवकस्यात्मीयं चाञ्जलिमुदके-
न पूरयित्वा " को नामासि" इत्याचार्यो माणवकं पृच्छति "स
मानार्पेयोहं भो" इति माणवकः स्वं नाम कथयति । ततो "ब्रह्म-
चारी भवान्द्रुही" त्याचार्यः पृच्छति । " ब्रह्मचार्यहंभो" इति
माणवकः कथयति । एवं पृष्ट्वा ख्यातवृत्त आचार्यो माणवकाञ्ज-
ली " भूर्भुवः स्व" रित्यनेन मन्त्रेणोदकाञ्जलीं स्वीनासिच्य माण-
वकाञ्जलिं स्वहस्तसंपुटेन दाक्षिणहस्तोचरेण गृहीत्वा "देवस्यत्वा
सवितुः प्रसवोऽजिनोर्वाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामुपनयामि देवदत्त" इति
मन्त्रं माणवकनामोपलोक्षितं जपेत् । अथ माणवकसमूहाधि-
पत्यपिच्छति ततो "गगर्गा त्वा गणपतिं हयामहे" इत्येतामृचं
जपेत् । "आगन्तामारिपे"त्यनेन ऋचा सत्रिषान् उपनयेत् । अथ
माणवकस्त्रैर्वाणको व्याधिगो भवति ततो महान्याहृतीश्चतस्रो ज-
पेत् । " ॐ भूः ॐ भुवः ॐ स्वः ॐ महर्भूर्भुवः स्वः, उपन-

यामिदेवदत्त” इत्यनेन मन्त्रेण । एवं अयाणामपि वर्णानां मन्त्रे
माणवकनाम उच्चारयितव्यम् । अपरे त्वेवं व्याचक्षते “देवस्यश्वास-
वितु” रित्यनेन सह समुच्चय इति । ततस्तथा गृहीताभ्यामेव हस्ता-
भ्यां “भगस्ते हस्तमग्रभीत्सविता हस्तमग्रभीत्पृषा ते हस्तमग्रभी-
दर्यमाहस्तमग्रभीन्मित्रस्त्वमासि धर्मणाग्निराचार्यस्तव देवदत्तोहं चो-
भावग्न एतं ते ब्रह्मचारिणं परिददामीन्द्रैतं ते ब्रह्मचारिणं परिद-
दाम्यदित्यैतं ते ब्रह्मचारिणं परिददामि विश्वेदेवा एतं वो ब्रह्म-
चारिणं परिददामि दीर्घायुत्वाय सुमजास्त्वाय सुवीर्याय रायस्पो-
षाय सर्वेषां देवानामाधिपत्याय सुश्लोक्याय स्वस्तये” इतीमं मन्त्रं
माणवकनामोपलक्षितं जपित्वा ततः “ऐन्द्रिमावृतमावर्त्त आदित्य-
स्यावृतमन्वावर्त्त” इत्यनेन मन्त्रेण माणवकं प्रदक्षिणमावर्त्तयित्वा
ग्राहमुखं करोति । माणवकोऽपि मन्त्रमुच्चारयति । आचार्यो
माणवकस्य दक्षिणकक्षान्तरे स्वं दक्षिणं हस्तं प्रवेशयित्वा “अ-
रिप्स्यतस्ते हृदयस्य मिमो भूयास” मित्यनेन मन्त्रेण दक्षिणप्रादे-
शेन हृदयदेशमभिमृश्योदकं स्पृष्ट्वा ततस्तृष्णीमप्रदक्षिणं पर्यावृ-
त्त्यात्मनोभिमुखं कृत्वा माणवकस्य हृदये उर्द्धाङ्गुलिं पाणि-
स्थापयित्वा “ममव्रते हृदयं ते दधामि ममचित्तमनुचित्त ते अस्तु
ममवाचमेकमना जुपस्व वृहस्पतिष्ठा नियुनरतु मममासिकस्यसा-
वित्रस्यब्रह्मचर्यस्य देवदत्त ” इति मन्त्रं माणवकोपलक्षितं जपेत् ।
अथ वा अत्रेरात्रिकस्यसावित्रस्यब्रह्मचर्यस्य, अथ वा द्वादशरात्रि-
कस्य सावित्रस्य ब्रह्मचर्यस्य, अथ वा सावित्ररिकस्येति । उदकं
स्पृष्ट्वा ततः “ऐन्द्रिमावृतमावर्त्त ” इत्यनेन मन्त्रेण पूर्वोक्तेन पुनः
प्रदक्षिणमावर्त्तयित्वा ग्राहमुखं कृत्वा दक्षिणेन प्रादेशेन माण-
वकस्य दक्षिणस्कन्धप्रदेशमन्वारभ्य “ब्रह्मचार्यसि, समिषपाधेहि,
अपोशान, कर्मकुरु, मादिवाप्तुपुण्याः, वाचयच्छाऽऽसमिदापानादि”

ति मन्त्रं जपित्वा तथा कथयति यथा माणवकस्य प्रतिपत्तिर्भवति । ततः “ एषाते अग्ने समिधया वर्द्धस्व चाचप्यायस्व वर्द्धिषीमहि च वयमाचप्यातेषीमहि स्वाहा ” इत्यनेन मन्त्रेण माणवकस्तस्मिन्नेषाऽग्नौ समिधमादध्यादमन्त्रकञ्च ॥

सावित्रनुवचनं वक्ष्यामः । अस्मिन् कर्माणि त्रयः पक्षाः । स-
वत्सरसावित्रीमन्वाह, त्रिरात्र, मन्वसं वेति । तत्र तावच्छिष्टैरन्वक्षपक्ष
एवाङ्गीकृतः । स उच्यते । समिदाधानान्तमुपनयनकर्म कृत्वा त-
स्मिन्नेव तत्रोत्तरेणाग्निं प्राङ्मुख आचार्यः प्रत्यङ्मुखो माणव-
को द्वावप्युपवेशनः । तत आचार्यः “ माणवकमधीहि भो ” इति
चोदयति । तत आचार्य ऌङ्कारं कृत्वा “ सावित्रीभो अनुग्रही ” इति
माणवकं वाचयति । ततः आचार्य ऌङ्कारं कृत्वा “ तत्सावितु-
परेण ” मित्येतामृचं पादं पादं पाठयित्वाऽर्द्धचर्मर्द्धचं पाठयेत् ।
ततः कृत्स्नामेव । मध्येऽवसानं न कर्तव्यम् । एतामेव वर्णत्रयस्या-
पि समनुष्णपादिति स्मृत्यन्तरीयदर्शनम् । एतां पाठयित्वा “ आ-
पो नामहैस्थशिवा नाम स्योर्जानामस्वाभया नाम स्यापूताना-
मस्य तासां वोशीय मुमतामायत्त ” इत्यनेन मन्त्रेण अकारा-
न्तेन स्मृत्यन्तरोक्तेन विधिना त्रिरात्रमयन्ति । मन्त्र आवर्त्तते ।
ततोऽग्नेः पश्चात्प्रत्यङ्मुखोऽस्थितस्य माणवकस्य प्राङ्मुख आचा-
र्यः स्थित एव “ स्वस्तिनो मिषीतामश्विना भय ” इति पञ्चर्चन
पालाशं वैश्वं वा दंडं नासाग्रसंमितमपर्यति । तत आचार्याय माण-
वको गां ददाति । तत आचार्यो माणवकं श्रद्धासिणयग्निं पर्या-
णीय ततो महाव्याहृतितचतुष्टयं जुहुयात् । ततः पाक्षिकः स्त्रिष्टु-
त्तरो महाव्याहृतिसर्वमायश्चित्तादितन्त्रशेषं समापनीयमिति । मा-
र्जनं गायत्र्यैव, प्राणायामत्रयं, गायत्र्यैव, दशकृत्वो भार्जनमघ-
मर्षणमपि त्रिः कृत्वोऽञ्जलिप्रक्षेपः उपस्थानमष्टादश । अग्निका-

ये मन्त्रस्थाने गायत्र्येव । माणवकोपि भिक्षाटनं करोति । “भव-
 तिभिक्षादेहि ” इत्यनेनाऽभिधानेन मातरमेव प्रथमं याचेत् । मा-
 तुरभावे या अरश्यं ददाति तां याचेत् । ततस्तावद्धमति याव-
 दशनपरिमाणं पूर्णं तत आगत्य “इदं गैह” मित्याचार्यस्य कथ-
 यित्वाऽभ्यनुज्ञातो भुञ्जीत । अग्निकार्यं भिक्षाचरणं भूमौ शयनं गु-
 रुद्युश्रूपा एतानि ब्रह्मचारिणो नित्यं कर्त्तव्यानि । अन्यच्च स्नेहं
 हिरण्यं गामश्वं छत्रोपानहं ततो घान्यमममयो शाकं गुरवे प्रीति-
 मान्माणवको ददाति । एतदपि शक्त्या कर्त्तव्यमिति । सत्रियस्य
 विशिष्टस्य माणवकस्योपनयने विशेषानाह । माश्रिष्टं क्षीमं वाराः
 अहतं वा रौरवं चर्म उत्तरीयं धनुर्गुणो मेरुलानैयप्रोघो लज्जाटम-
 मिनो दण्डः । “देवस्यस्त्वे ” ति जपित्वा “आगन्तामारिषण्ये”
 ति जपेत् । माविष्यनुवचने त्रिष्टुभं सत्रियायेत्युक्तम् । ततः
 “आकृष्णेनरजमावर्त्तमान ” इत्येतामृचमनुभूयात् । विद्यमाने
 ग्रामे ग्रामो दक्षिणा दानव्या । अविद्यमाने ग्रामे गार्दमा । “भि-
 खा भवति देही” ति भक्षपाचनाभिधानम् । शेषं समानमिति ।
 वैश्यस्य वर्णोविशिष्टस्य विशेषान् बक्ष्यामः । पीत कौशेयं वामः
 अहतं वा गव्यं चर्मोत्तरीयं ऊर्णागूरी मेरुल आदुम्बरः केशासं-
 मिनो दण्डः । माविष्यनुवचने जगती वैश्यायेत्युक्तम् । तत्रा “भी-
 छतमि” स्पृचमनुभूयात् । “भिक्षादेहि भरती ” ति भि-
 क्षाचरणाभिधानम् । अज्ञो दक्षिणा अविद्यमाने गोः । शेषं
 समानम् । दण्डाश्च सर्वनातीयाः सर्वप्रमाणाश्च विरुत्पेन
 सर्वेषां भवन्ति यदि त्रिरात्रपक्षं संस्मरपक्षं माविष्यनुवचनेऽग्नी-
 क्रियते । ततो स्मृतिकस्य संस्काररहितस्याग्नेरुत्तरतः कर्त्तव्यमिति ।

अनुवचनं बक्ष्यामः । अस्य च शुक्लीयव्रतादेशोत्तराण्यः स्थानं
 म्या तु मृत्रकर्मण्येव प्रापितम् । संस्मरार्गहनस्य स्मृतिकस्याग्नेरुत्तर-

रतः आचार्यः प्राङ्मुखोऽपविशति मत्पङ्क्तुलो माणवकस्ततो मा-
णवक आचार्यस्य पादोपसर्पणं कृत्वाभिवादयति । ततो हस्तौ प्र-
क्षाल्य दक्षिणोत्तराभ्यां कुशमुष्टिं मध्ये गृहीत्वा दक्षिणेन जानुना
तान् कुशान् मूले आक्रमते । ततस्तानेव कुशान् सव्येनाचार्योऽग्रे
संगृह्य ततो दक्षिणेन पाणिना आनङ्गुहगोमयकुण्डात् गृहीताभिर-
ङ्गिः परिविञ्चन् माणवकं वाचयति । “सावित्री भो अनुब्रूहि”
एवं माणवकेनोक्ते “सावित्री ते अनुब्रवीमी”त्याचार्यो ब्रूते । स-
र्वेष्वेवं द्रष्टव्यम् । ततो “गायत्री भो अनुब्रूहि”ति माणवकेनोक्ते
“गायत्री ते अनुब्रवीमी” त्याचार्यो ब्रूते । “वैश्वामित्रो भो अनु-
ब्रूहि” ति माणवकेनोक्ते “वैश्वामित्रो तेनुब्रवीमी” त्याचार्यो
ब्रूते । “ऋषीन् भो अनुब्रूहि” ति माणवकेनोक्ते “ऋषींस्ते अनु-
ब्रवीमी” त्याचार्यो ब्रूते । “देवता भो अनुब्रूहि”ति माणवकेनोक्ते
“देवतास्ते अनुब्रवीमी”त्याचार्यो ब्रूते । “छन्दांसि भो अनुब्रूहि”
ति माणवकेनोक्ते “छन्दांसिते अनुब्रवीमी”त्याचार्यो ब्रूते । “स्मृति
भो अनुब्रूहि” ति माणवकेनोक्ते “स्मृति ते अनुब्रवीमी” त्याचा-
र्यो ब्रूते । “श्रद्धामेधे भो अनुब्रूहि” ति माणवकेनोक्ते “श्रद्धा-
मेधे अनुब्रवीमी”त्याचार्यो ब्रूते । पूर्वमुक्तं कृत्वा ततः आचार्यो
“अग्निमीडेपुरोहितमित्येतस्य सूक्तस्य मधुच्छन्दा ऋषिरग्निदेवता
गायत्रं च्छन्द”एवं कथयित्वा ततो वाचयति । अनेन प्रकारेण सक-
लमेव संहितां पाठक्रमेण माणवकं वाचयेत् एष तावत्प्रथमः कल्पः ।
अथ वा यथाचार्यः ऋषिदेवच्छन्दांसि मन्त्रगतानि न जानाति तत-
“स्तत्सन्निवृत्तरेण्यभि”त्येतामृचं पादं पादं वाचापित्वाऽर्द्धचर्मर्द्धचं त-
तः सकलमेव । अर्द्धचर्मन्तेऽवसानं न कुर्यात् । एवं वाचयित्वा स्व-
रूपतः कथयति । विश्वामित्रस्पर्षामित्येषा वैश्वामित्रो माविता
देवता इति । एषा गायत्री त्रिपदा चतुर्विंशत्यक्षरा भवति ।

पच्छः प्रयोगेऽष्टाभिरष्टाभिरक्षरैरवसानं कुर्यात् । अर्द्धचप्रयोगे द्वा-
 भ्यां प्रथमद्वितीयाभ्यामेतत्पक्षान्तरमनुवाचनस्य अथ वा एकैकस्य
 विमनुवाकमनुवाकं वाऽनुब्रूयात् । दशमे मङलेनुवाकमेकमनुब्रूय-
 त् । तृतीयमेतत्पक्षान्तरम् । अथ वा प्रतिदिनं स्तोकं यावन्मात्रं क्ष-
 णोति गुरुस्तावन्मात्रं ब्रूयात् । प्रतिदिनं यावत्संहिता समाप्ता इति
 चतुर्थमेतत्पक्षान्तरम् । अस्य च पक्षस्यादरेणानुष्ठानमिच्छन्ति व्या-
 ख्यातारः । अथ वा एकैकस्य ऋषेः प्रथममुत्तमं च सूक्तं प्रतिदिनं
 ब्रूयाद्वासमाप्तेरिति । पञ्चममेतत्पक्षान्तरम् । अथ वाऽनुवाक-
 स्य प्रथममुत्तमं च सूक्तमनुब्रूयादासमाप्तेः । षष्ठमेतत्पक्षान्तर-
 म् । अथ वा मृक्तसूक्तस्यादिभूतामेकैकामृचं जपितव्यामाचा-
 र्यो माणवकस्य कथयत्येत्सूक्तस्य एषा क्रमादिभूता एवं प्रकारमे-
 तत्सूक्तम् । सप्तममेतत्पक्षान्तरम् । एतेषां सप्तानामपि पक्षाणा-
 मपिदैवतच्छन्दांसीत्याचार्यब्रह्मदत्तेन गार्हितोयं पक्षः इति व्याख्या-
 तम् । ज्ञेयाणां यदाचार्यस्य रोचते तदनुब्रूयात् । अन्यतरस्मिन्पक्षे
 समाप्ते “अस्मिन्वै लोक उभये देवमनुष्या आसुरि”त्यारभ्य
 यावदाचार्येच्छा तावद्वाचयित्वा “एषाशुचि”रिति कथयति । ततो
 “मनुमेक्राग्रमासीनिमभिगम्य महर्षय”इत्याद्याः शक्तितो वाचयित्वा
 पवमानाः स्मृतय इति कथयति । चोदितेष्वास्तिक्यं कर्त्तव्यमेषा
 श्रद्धा ततो ग्रहणे शक्तिर्मेधा । ततो दक्षिणेन जानुनाऽऽक्रम्य
 मूले कुशतरुणानित्येवमादिना यथोक्तेन कुशतरुणान्गृहीत्वा आ-
 नुडुहेन गोमयेन मूले कुण्डमुदकाधारं कृत्वोदकमासिच्य त-
 स्माद्दुदकं गृहीत्वाऽगृहीतेषु कुशेष्वासिञ्चति । ततस्तदहःशे-
 वं ब्रह्मचारिणा सहोपविशेत् । न चाशनक्रियां कुर्यात् । अपरे
 त्वेवं व्याचक्षते । यथाचार्यस्यैष नियम इति । ततस्तस्मिन्नेवाहन्य-
 पराङ्मे भवति । “अक्षतधाना भिक्षान्देही”त्यनेनाभिधानेन क-

ण्डितादिवर्जिता धाना भिक्षित्वा जुहोति । अत्र स्तरणाधारा-
ज्यभागाः पाक्षिकाः । उपलेपनोलेखनाद्याधाराज्यभागान्तं
कृत्वा ततो हस्तेन “सदसस्पतिमद्भुत”मिति प्रत्यूचं चतस्र
आहुतीरस्रतधानानां जुहोति । ततो माणवकः स्वराविशदैरभ्यव-
हारैः सुगन्धिभिर्मिक्षैराचार्यं दसयित्वा “स्वास्तिभवन्तोभुवन्ति”ति
ब्रूयात् । तत आचार्यः भिक्षां दृष्टित्वा “ॐस्वस्ती”ति ब्रूयात् ।
ततः पाक्षिकः स्विष्टकृत्तनो महाध्याहृतिस्वर्वायाश्चितादि तन्त्रशेषं
समापनीयमिति ॥

सन्ध्योपासनकर्म वक्ष्यामः । अथाहरहः सायं प्रातश्च कर्त्त-
व्यम् । ग्रामस्य बाह्यतः प्रागुदीच्यां दिशि अर्द्धास्तमित आदित्ये
प्राणायामं कृत्वा मन्त्रेणाचम्य तत “आपोहिष्ठाभयोभुवः” इति
तृचेन प्रत्यूचं लोकप्रसिद्धं मार्जनं कृत्वा तत उत्तराभिमुखः कृत-
हस्तसंपुटः वाग्यतः सावित्रीं जपंस्तावदास्ते यावत्तारकाणां द-
र्शनज्ञानम् । ततो निष्कान्तायां सन्ध्यायां समहाध्याहृतिकां सा-
वित्रीं प्रसिद्धां जपित्वा ततः “आनोभद्राः क्रतवोयन्तु ” इति
सूक्तं “कषानधिब्रभ्राभुवदि” तिसूक्तं “एवतोयोदधिषन्तआप्य”
मित्येवमादीनि लोकप्रसिद्धानि स्वस्त्ययनानि शक्तितो जपित्वा
गृहमागच्छेत् । एवं प्रातस्तावदुदीचीं दिशं गत्वा दृश्यमानेष्वेव तार-
केषु पूर्ववन्मार्जनं कृत्वा प्राह्मुष्यस्तावज्जपति यावदादित्योदयः ।
तत उदित आदित्ये सायन्तनयिव जपं कुर्यादिति ॥

अग्निकार्यं वक्ष्यामः । अहरहः सायं प्रातश्च कर्त्तव्यम् ।
अग्निं प्रज्वालय परिसमृद्धं परिममुख्यं दक्षिणं जान्वाच्य “अ-
ग्नयेसमिधमहार्घं बृद्धते जातवेदसे स मे श्रद्धां च मेधां च जा-
तवेदः प्रयच्छति स्वाहा, एषोस्येभिषीमहि समिदमि तेजोसि तेजो
ययि धेहि स्वाहा, समिदो मां समर्द्धय प्रजया च धनेन च स्वा-

हा, एषा ते अग्ने समिधया वर्द्धस्व चाचध्यायस्व वर्द्धिषीमहि च
 वयमाचध्यासिषीमहि स्वाहा ” इत्येतैश्चतुर्भिर्मन्त्रैः स्वाहाका-
 रान्तैश्चतस्रः समिध आधाय पर्युक्ष्य ततः “ अग्निः श्रद्धाधमे-
 धांचाविनिपातं स्मृतिं च मे ज्वलितो जातवेदा अयं शुभं नः सं-
 प्रपच्छतु ” इत्यनेन मन्त्रेणाग्नेरुपस्थानं कृत्वा ततः सौषर्णवत-
 भापितं दृष्टं दृढसंप्रदायानुभातिष्ठितं “ श्यायुषज्जपद्गनेः कश्यपस्य
 श्यायुषंपदेवानां श्यायुषन्तन्मे अस्तु श्यायुषम् ” इत्येतैः पञ्चभिर्म-
 न्त्रैः प्रतिमन्त्रं ललाटे हृदये दक्षिणस्कन्धे तत उत्तरे पृष्ठे एतेषु
 पञ्चदेशेषु भस्मना त्रिपुण्ड्राङ्कनं कृत्वा ततः “ तच्छंपोरावृणीमहे
 गातुं यज्ञाय गातुं यज्ञपतये देवीस्वस्तिरस्तुनः स्वस्ति मानुषेभ्यः,
 अर्द्धजिगातुभेषजं शंनो अस्तु द्विपदे शञ्चतुष्पदे ” इति जपित्वा
 वक्ष्यमाणेन विधिना गुरुमभिवादयेत् ॥

शुक्लीयव्रतकर्म वक्ष्यामः । उदयने यस्मिन्नेव काले इच्छत्याचा-
 र्यस्तस्मिन् ब्रह्मचारी भूत्वा चतुर्दशीं पञ्चदशीं प्रतिपदमष्टमी-
 मेतास्तिथीमुक्त्वा शोभनदिवसे द्वावपि शिष्याचार्यौ अपराह्णे प्रा-
 गुदीचीं दिशं गत्वा उपलेपनोल्लेखनाद्यापाराज्यभागान्तं पूर्वव-
 त्पाक्षिकं कृत्वा महान्याहृतिचतुष्टयं हुत्वा ततः पश्चादग्नेः पूर्व-
 वच्छिष्याचार्यौ स्थित्वा ततः आचार्यः “ अग्नाविन्द्रादित्ये वि-
 श्वेषु च देवेषु चरितं ते ब्रह्मचर्यम् ” इत्यनेन मन्त्रेण माणवकं
 पृच्छति । ततः माणवकः “ चरितं भो ” कथयति । तत आचार्यो माण-
 वकं प्रादुमुखं कृत्वा अहतेन वासमा मदक्षिणं मुखं त्रिवे-
 ष्टयति ययानयनति उपरिष्ठाद्दृशौ कृत्वा ततस्तिरात्रं समिदा-
 धान भिक्षाचरणमथः शय्या गुरुशुश्रूषां चाऽकुर्वन्वाग्यतोऽम-
 मत्तोरण्ये देवकुल्लेग्निहोत्रे वोपास्तेत्येवमनुशास्य तथा कथयति ब-
 था माणवकस्य प्रतिपत्तिर्भवति । अथ वा एतान् नियमान-

होरात्रमुपदिश्य महाव्याहृतिचतुष्टयं कृत्वा ततः पाक्षिकः स्विष्टकृ-
त्तनो महाव्याहृते सर्वशायीश्चत्वादि तन्त्रशेषं समापनीयमिति ।
अस्य च कर्मण उदीक्षणिक्का इति संज्ञा । तत्स्त्रिरात्रेऽहोरात्रे वा
निवृत्ते उपलेपनोच्छेदनादि कृत्वोर्ध्वादिगुलिं पाणिं हृदये निभा-
य जपति । इत्येवमुपनयनकर्म कृत्वा ततो “मम व्रते हृदयं ते
दधामि मम चित्तमनुचितं ते अस्तु मम वाचमेकमना जुषस्व
वृहस्पतिह्वा नियुनक्तु मयं साम्बत्सरिकस्य शुक्रीयव्रतस्य ब्रह्म-
चर्यस्य देवदत्त” इति माणवकं बोधयित्वा ततः “ऐन्द्रीमाहृत-
मावर्त” इत्यादि समिदाधानान्तं कृत्वा ततः “आपोनामस्य”
इति त्रिरात्रमय्य पूर्ववदण्डमर्पयति । ततो माणवक आचार्याय वरं
ददाति । तत आचार्यो माणवकं पूर्ववत्प्रदाक्षिणमग्निं पर्याणीय तं
त्रिरात्रं समिदाधानं भिक्षाचरणमित्यादि यादृशीमर्द्धं तस्यानुज्ञां
दत्त्वा ततो महाव्याहृतिचतुष्टयं ततः पाक्षिकः स्विष्टकृत्तनो म-
हाव्याहृतिसर्वशायीश्चत्वादितन्त्रशेषं समापनीयमिति । ततः क-
स्मिंश्चञ्छोभने दिवसे पूर्वोक्तमनुवाचनं कुर्यात् । वेदश्च सार्द्धं
पाठयेत् । सावित्रशुक्रीययोर्द्वादशरात्रं सवत्सरम् आचार्येञ्छे-
त्यादि पक्षचतुष्टयं निर्दिष्टम् । शाकरव्रातिकापानिकानि तु साम्ब-
त्सरिकानीति ॥

शाकरव्रतं वक्ष्यामः । उदीक्षणिकां कृत्वा तत स्त्रिरात्रेहोरात्रे
वाऽतीते उपनयनकर्म पूर्ववत्कर्त्तव्यम् । “ममव्रतेहृदयन्त” इत्यस्य
मन्त्रस्यान्ते “वृहस्पतिह्वानियुनक्तु मयं साम्बत्सरिकस्य शाकरस्य
ब्रह्मचर्यस्य देवदत्त” इति विशेषः । शेषं शुक्रीयवत्कर्त्तव्यम् । ततः
संवत्सरे पूर्णे उदीक्षणिकां कृत्वाहोरात्रत्रिरात्रयोरन्यतरे निवृत्ते
प्रभातवेलायां प्रागुदीर्घादिशं गच्छतः । आममांसं चण्डालं मसूति-
काभृतुमती रुधिरञ्छन्नहस्तकं श्मशानं सर्वाणि श्वापदानि सर्वाणि

च घृणकरूपाणि एतेषामन्यनमं दृष्ट्वा निवर्त्तते । ततो
 प्राग्ज्योतिषं पुण्यदेशमुपागम्यानुदिन आदित्ये “
 मि”मित्यनेन मन्त्रेणोदकधारया मदाक्षिण पूर्वद्वारं मण्डनं कृत्वा
 तेनैव मन्त्रेणोदकपात्रं मध्ये स्थापयित्वा तनस्तूर्ण्यं कुशान् दूर्वा
 च क्षिपति । ततः “ आज्ञनगन्ध”मित्यनेन मन्त्रेण शिष्याचार्यौ
 भविशतः । ततः बाह्पुल आचार्यः मत्सङ्मुखः शिष्यो द्वावप्यु-
 पविश्य स्नस्मिन्नुदपात्रे द्वावपि दाक्षिणहस्तौ निक्षिप्य ततो ज्वाह-
 रीधतस्तो गायत्रीं च पञ्चोऽर्द्धर्चशो जपित्वा ततः “ अभित्वा-
 शूरनोनुमो दुग्धा इव पेनवः ईशानस्य जगन्म ईशमीशानमि-
 न्द्रतस्थुषः, ईशानमिन्द्रतस्थुपोत्वा अन्यो दिव्यो न पार्थिवो न
 जनिष्यते, नजातो नजनिष्यतेभाषन्नो मपवभित्वाभिरः गर्भं
 तस्त्वा इवामहे, त्वामिद्धि इवामहे मातो वाजस्य कारदः त्वां वृत्रे-
 प्विन्द्रमन्यति नरस्यां काष्ठास्वर्वनः, त्वां काष्ठास्वर्वनः सत्त्वं नक्षि-
 त्वन्नरस्तपृष्णुयामहस्तवानो अद्रिवः, महस्तवानो अद्रिवो ना-
 इतरप्यमिन्द्रमंकिरसत्रावार्जं नजिग्युते” इत्यनेन भकारेण चनक
 फलः षट् कुर्यात् । “कषानभिध्र, इति ऋचो जपित्वा ततो
 “ हृद्वमन” इत्याचार्य्यकपाटितेन मन्त्रेणादित्यमीक्षते । ततो “पु-
 र्वंमृग्यमभिवना” इति ऋक् “स्वास्तिनः पथ्यागुधन्” इति तिस्रः
 “मत्स्यस्यैषिषीचनेति” तिस्र “योरक्षिवोरक्षिनम” इति चत् “अस्मा अ-
 स्मा इदन्वम” इत्येका एता जपित्वा “एवाधामवीर्युर्गे”ति जपेत् ।
 ततो दाक्षिणेन जानुनाक्रम्य भूमे कुशतदणान्तरेवपादिनानुवा-
 चनपर्येण “विद्वामग्रविधि” त्येवमाया आगम्यकपाटिता एव पुरीष-
 षट्समक्षिताः पाठयेत् । ततः “मत्स्यस्यैषिषीचन” इति पूर्वोक्ता ऋ-
 चः पाठयेत् । ततः ॐ ह्रासो महास्याहृतधधनस्यः ततः सारिणी
 पूर्वस्य । ततो “अभित्वाशूरनोनुमः, त्वामिद्धि इवामहे, कषानभिध्र

आयुर्वर्दिनि पूर्ववत् ततो द्वावपि “उदितमुक्रियदध” इत्यारण्य-
पठितेन मन्त्रेणादित्यादिभीरुपतः । “तमहमात्मनिदध” इत्यने-
नात्मानमीक्षतः । तत आभ्यामेव मन्त्राभ्यामादित्यमात्मानं च पुन-
निरीक्षतः । तत “उपमाश्री” इत्येवमादिकमारण्यकपठितं मन्त्रं
अपनः । “सैन्द्र” इत्येवमादिना आरण्यकपठितेन मन्त्रेणोत्ति-
ष्ठतः । “इदमहमे”त्यादिना आरण्यकपठितेन उत्तरीये षष्ठे धत्तः ।
उदकं सृष्ट्वा माण्डमुत्तौ स्थितौ “अपमाचन्द्रविश्वं अमित्रानि ”
ति सप्त “ इन्द्रश्चमृदयातिन ” इति द्वे “यत्ते इन्द्रमयामह” इत्ये-
का एता दशर्चो अपिन्वा “शासइच्छामहे अमी” ति पुरस्तादार-
भ्य त्वचेन प्रतिदिशमुपस्थानं कृत्वा ततः “सविता पश्चात्तात्सविता
पुरस्तात्” इति ऋक् “तच्चक्षुर्देवहितं पुरस्ताच्छुक्रमुच्चर” इति ऋक्
इत्याभ्यां सूर्योपस्थानं कृत्वोपविशतः । ततः तस्मिन्नेवोदपात्रे
“यथाऽऽपः शान्ता” इत्यनेन मन्त्रेणारण्यकपठितेन हस्तौ क्षिपतः ।
ततो “यथा पृथिवी” त्यनेन मन्त्रेणारण्यकपठितेन भूमिं सृष्टतः ।
एव “यथाऽपाम्ये” त्यनेन मन्त्रेणारण्यकपठितेनात्मानं सृष्टतः । ए-
वमुदकभूम्यात्मनः पुनर्द्विः । तत उदपात्रस्यां दूर्वां गृहीत्वा “का-
ण्डात्काण्डादित्यादिनारण्यकपठितेन मन्त्रेण स्वे स्वे शिरसि कुर्वतः ।
ततः “अग्निस्तृप्यतु, वायुस्तृप्यतु, विष्णुस्तृप्यतु, भ्रजापतिस्तृप्यतु,
विकृपासस्तृप्यतु, सठस्रासस्तृप्यतु” इति षडभ्यो देवताभ्यस्तस्मि-
न्नेवोदपात्रे तर्पणं कृत्वा ततः प्राचीनावीतिनौ भूत्वा “सुमन्तुजे-
मिनिवैशंपायनपैत्वाद्याचायास्तृप्यन्ति” त्येकाञ्जलिम् एवं ततः
पितृपितामहानां दत्त्वा ततः “पितृवंशस्तृप्यतु, यातृवंशस्तृप्यतु”
इति द्वौ द्वावञ्जली दत्त्वा ततः “समुद्रं वः प्रादिषोमी” त्यनेन मन्त्रेण
तमुदपात्रं माक्षमुदञ्चं नानिनयतः “कयानीश्चत्रआभुव” इति ति-
स्तः “यथाऽहमे” त्यारण्यकपठित एको मन्त्र एतैश्चतुर्भिर्मन्त्रैरनुमन्त्र-

यते । तत उष्णीषं भोजनं दक्षिणां गां वाचार्याय माणवको द-
दाति । “नित्यन्ते ब्रह्मणस्पत”इत्याभ्यां मन्त्राभ्यां मणवेन वा म-
र्षमाचार्यः प्रतिगृह्णाति । अत्र एके वैश्वदेवं चरुं कुर्वते । अपरे तु
अग्नीन्द्रादित्यवैश्वदेवेभ्यश्चरुं कुर्वते ॥

व्रातिकव्रतस्य कर्म वक्ष्यामः । शाक्करे समाप्ते गृहं गत्वा तत ज्व-
लेपनोल्लुखनानुपनयनकर्म करोति । अयं तु विशेषः । “ममव्रते
हृदयन्ते दधामी”त्यस्य मन्त्रस्यान्ते “हृहस्पतिष्टानियुनक्तुमर्थं सवि-
त्सरिकस्य व्रातिकस्य ब्रह्मचर्यस्य देवदत्त”इति । ततः शाक्करवत्क-
र्त्तव्यम् । अयं तु विशेषः । अस्मिन्नवसरे माणवक आचार्येण म-
हानाम्नः पाठितः तस्मिन् “प्रजापतिर्वैसंवत्सर”इति आरण्यकस्य
द्वावध्यायौ श्रावयेतव्यावेति ॥

औपनिषदिकस्य कर्म वक्ष्यामः । व्रातिके समाप्ते गृहं ग-
त्वा सर्वं शाक्करवत्कर्त्तव्यम् । अयं तु विशेषः । “ममव्रतेहृदय-
न्ते दधामी”त्यस्य मन्त्रस्यान्ते “हृहस्पतिष्टानियुनक्तुमर्थं सवि-
त्सरिकस्य औपनिषदस्य ब्रह्मचर्यस्य देवदत्त”इति । ततः शेषं शाक्करव-
त्समापयति । ततः संवत्सरे पूर्णे उदीक्षानिकां कृत्वा शाक्करवत्क-
र्त्तव्यं करोति । अयं तु विशेषः । अस्मिन्नवसरे माणवकेन महाना-
म्ये पठिते तस्मिन्नवसरे “चित्रोहवैगाग्यायनि” रित्यारभ्यारण्य-
कं तावच्छ्रावयेत्प्रावत्समाप्तम् । ततः शाक्करवत्कृत्वा गृहं प्रविश्य
समावर्त्तनं कुर्यादिति ॥

दण्डनिषमन्वक्ष्यामः । ब्रह्मचारिणा आत्मनो दण्डस्य धान्त-
रे गन्तुं कस्य चन न दातव्यम् । यदि दण्डो भज्येत
यस्वावादिरस्यसार”मित्यनेन मन्त्रेणान्यं गृहीत्वा
मीता”मिति पञ्च जपेत् । अथ यदि
रन्धिष्येत् “त्यं चिदङ्गं न वाजिनमि”त्यनेन मन्त्रेण ग्रान्थ

स्तिनोमिमीता”मिति पूर्ववज्जयेत् । अथ यदि येनला असन्धेया भ-
वति ततोन्मो कृत्वा तूर्णो परिषाय “मे-यापे-यविनायज्ञे देविगोप्त्रे स-
रस्वति येनले स्कन्नमन्त्रिभ्रं संतनुष्व व्रतं मम, त्वमग्रे व्रतपाचुचिरमेदेव
इहा वपयद्गदविश्वनः वनानि श्रद्धतपा अदाभ्यो भवानोदृतो अ-
जरः स्तुवीरः, दधद्रास्त्वृडीको आस्मिगोपायनो जीवसे जातेव-
दः” इत्येतैस्त्रिभिर्मन्त्रैर्ब्रह्मचारी स्वयमेव मेखलामनुपन्त्रयते । ते च
मेखलापद्मोपनीते असन्धेये परित्यजनयोग्ये दण्डे बध्नाति या-
वच्छुक्रपादेरन्वतरस्य व्रतस्य समाप्तिः । ततो व्रतसमाप्तौ दण्डमे-
खलाजिनपद्मोपवीतानि “ नदितेक्षवं नसहोनमन्यु ” मित्यनेन
मन्त्रेणाप्सु जुहुयात् । अथ वा ॐद्वारेण जुहुयात् ॥

बैभवेवं वक्ष्यामः । कृतावसथ्यस्येतद्भवति । यत्किञ्चिद्गृहे
पार्कं सर्वमकारं सिद्धं तत्करटीकाद्रवमाषाद्यहविष्यवर्जितयेकस्मि-
न्नेव पात्रे गृहीत्वाग्निं मज्जात्स्य परिसमुत्त पर्युक्ष्य दक्षिणं जा-
न्वाप्य समिधमाषाय पाणिना जुहुयात् । “ अग्नये स्वाहा, सो-
माय स्वाहा, इन्द्राग्निभ्यां स्वाहा, विष्णवे स्वाहा, मरुद्वाजधन्वन्तरये
स्वाहा, विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा, मजापतये स्वाहा, अदितये स्वाहा,
अनुमतये स्वाहा, अग्नयेस्विष्टकृते स्वाहेति” दशाहुतीर्हुत्वा समिध-
माषाय पर्युक्ष्य हुतशेषमुदकेन मिश्रयेत्वा गृह्ययमूमौ बलिं
हरेत् । “अग्नये नमः, सोमाय नमः, इन्द्राग्निभ्यां नमः” इत्यादिभ्य दश-
भ्य आहुतिदेवताभ्यो नमस्कारान्ताभ्यो दत्त्वा ततः “नमो ब्रह्मणे,
ब्राह्मणेभ्यो नमः, वास्तोष्पते मातिजानीक्षस्म” नित्युचानमस्कारम-
ग्नेषु । “अपरे “वास्तोष्पते” इति प्रत्यृचं जपति । तेषामृचक्रमेण न-
मस्कारान्तेन त्रयो बलिदानाः । वास्तोष्पतये नमः । ततो बलिहर-
चस्व पूर्व पूर्वस्या दिशि “अमद्ग्राप, ऐन्द्रेभ्यो नमः” ततो दक्षिणस्यां
दिशि “नमो यमाय, याम्येभ्यो नमः” ततः प्रतीच्या दिशि “नमो वरु-

णाय, वारुणेभ्योनमः"तत ऊर्द्धायां दिशि "नमःसोमाय,सौम्ये-
 भ्योनमः"तत ऊर्द्धायां दिशि "नमोबृहस्पतये, बार्हस्पत्येभ्योनमः"॥
 ततो "विश्वेभ्योदेवेभ्योनमः" । तत आदित्याकारेण गोमयेन कृ-
 ते मण्डले "नमआदित्याय, आदित्येभ्योनमः" । ततो "नमोमरुते-
 भ्यः, मरुतुभ्योनमः, मासेभ्योनमः, अर्द्धमासेभ्योनमः, अहोरात्रेभ्यो-
 नमः, संवत्सरेभ्योनमः, धात्रेनमः, धिषात्रेनमः, पूष्णे पथिकृतेनमः, मरु-
 त्भ्योनमः" । धात्रे इत्यादयश्चत्वारो मन्त्राः । एतैर्द्वादशवर्णिहरणं
 कर्तव्यम् । मध्यमं दक्षिणस्यां तत उत्तरस्यां ततोपस्थागतं कृ-
 त्तिष्ठेति । "विष्णवेनमः" इति येषां "वनस्पतयेनमः" इत्युक्ति-
 स्त्वते "ओषधीभ्योनमः" इति यस्मिन्मन्त्रे व्रीह्यादिधान्यानि ।
 ततः "पर्जन्यायनमः, अद्भ्योनमः" इति बलिहरणद्वयमुदकपूर्णे वणि-
 के । "नमः श्रियै" इत्यनेन शय्यायां शिरसि "भद्रकाक्ष्येनमः" इ-
 ति शय्यायामेव पादतो "नमः सर्वभूतपतये" इत्यनेन यस्मिन् देवे
 मृत्रपुरीषोत्सर्गः क्रियते । "नक्तंचरेभ्योनमः" इति अन्त-
 रिष्ठे । "अहश्चरेभ्योनमः" इति अन्तरिक्ष एव । "अविज्ञाता-
 भ्योनमः" इत्यादिमण्डलस्योत्तरतः । "वनपतयेनमः" इत्युत्तरत एव ।
 ततोपसम्यं कृत्वा "ये अग्निदग्धा ये अनग्निदग्धा" इत्यृचं पठित्वा-
 ष्ठे "स्वधानमः" इत्युक्तादित्यमण्डलगो दक्षिणस्यां बलिहरणस्य शे-
 र्चं क्षिपेत् । ततो वैश्वदेवान्ते ब्राह्मणमन्यतमस्य वेदस्याभ्येतारं
 भोजयेत् । ततो "इमः" इत्यनेन मन्त्रेण इन्तकारं कृत्वानन्तर गन्धि-
 नीः मुवातिनीर्वात्मनतिष्ठद्वांश्च भोजयेत् । ततः "इन्द्रभ्यः, इन्द्रपचे-
 ष्व" इति तेभ्यः । पक्षिभ्यो मृगौ दद्यात् । ततः ममहापो मुञ्जीतेति ॥
 अत्रार्घ्याणां मन्त्रादयः शास्त्राशयः कर्तव्याः तद्भ्यास्यास्या-
 मः । षडर्घ्या भवन्ति । उपनयनं कृत्वा कृत्स्नं सरहस्यं वेदमध्यापितो
 येन स आचार्यः प्रथमः, येन चाहोरात्रादिकं कर्म स अस्ति द्वि-

वीयः, गुरुस्तृतीयः, राजा सार्वभौमिकश्चतुर्थः, ब्रह्मचारी समावर्त्तने
 कृते तस्मिन्नेवाग्निं स स्नातकः पञ्चमः, जामाता दूहितरं परिणेतुमा-
 चातः शियः षष्ठः एतेषामन्यतमो यथागच्छेत्तस्मै गौः पशुर्वा कर्त्तव्यः ।
 पशुकर्त्तव्यं चोपरिष्ठाद्दद्यामः । अपाने यत्किञ्चिद्दशनेन सुखादेन मा-
 ससरत्वां तत्रमतिनिधिं कुर्यात् । यदि पशुं करोति तदाचाचार्या-
 ऽऽगतायाऽऽप्रेयः कर्त्तव्यः । ऋत्विजे बार्हस्पत्यः, अथुराय मा-
 जापस्यः, रात्रेपेन्द्रः, जामात्रेभैत्रः, स्नातकायैद्राग्नः । एतेषामाचार्या-
 दीनां संवत्सरस्योपरिष्ठादन्यतमस्यागतस्य शाखापशुः कर्त्तव्यः ।
 सोमविवाहयोरपूर्णेपि संवत्सरे यथागच्छेत्ततः शाखापशुः कर्त्त-
 व्यः । आचार्यः पिता सत्त्वा च एते अहरहर्गृहे आगता अतिथि-
 वत् द्रष्टव्याः । अतिथेश्च य उपचारः स स्पृत्यन्तरे पठितस्तं द-
 क्ष्यामः । ब्राह्मणायाभ्यागतायाप आनयति । वैश्वानरः प्र-
 विशत्पतिथिर्युहान् । तस्मादानयति । भोजयित्वा सीमान्न-
 मनुब्रजेत् । अनुज्ञात्वेति तेषामाचार्यादीनामन्यतमस्यापि आग-
 तस्य यत्किञ्चिद्गृहे सुखं दुःखं वा कथितव्यम् । कथितेपि पशुप-
 दिशान्ति तत्कर्त्तव्यम् । नैकग्रामीणमतिथिमित्याचारः पठितस्तत्र
 यथैव पद्धतिरिति । ब्रह्मचारी स्वप्रयोजनेनाचार्योपदेशेन वा यदि
 भवसति ततः प्राणापानयोरेव उपायुक्ता “अहं वक्ष्यामिमो” इत्यु-
 चैर्ब्रूयात् । एवं ब्रह्मचारिणा पृष्ट आचार्यः “प्राणापाना उरुव्यचा-
 स्वपामपद्ये देवायत्वागोष्त्रे परिददामि देवसानेनरेपनेब्रह्मचारी
 तने परिददामि गोषाय स्तृतमायुषस्व” इतीमं मन्त्रमकारान्तमुक्त्वा
 तत्र “ॐ स्वस्ती” त्युचैर्ब्रूयात् ॥

इति अहिच्छत्राविषये कोमुंवरवास्तव्यशामुदेवकृते साङ्ख्यपाव-
 नशृङ्गाग्रहे द्वितीयोऽध्यायः ॥

समावर्त्तनकर्म वक्ष्यामः । अत्र स्तरणाथराश्वधानाः वा-

सिकाः । उपलेपनोलेखनाद्याधाराज्यभागान्तं कृत्वा महाव्याहृति-
चतुष्टयं हुत्वा ततो लोहितचर्मव्यानहुते ब्रह्मचारिणमुपलेप्य
मुखं कक्षोपस्थाधारभ्य यावत्पादौ सर्वमेव मुण्डापयित्वा नक्षत्रो-
दयित्वा मीहिपवाद्यावेकीकृत्य पेषयित्वा ब्रह्मचारिणमुद्गर्तयेत् ।
ततोऽपामार्गबीजांस्ततः शम्भुपुष्णीं पेषयित्वाद्गर्तयेत् । लौकिक-
स्नानं कारयित्वा ततः “आपोहिष्ठाभयोभुवः” इति नवर्चेन मूले-
न प्रतृचं नव उदकुभान् ब्रह्मचारिणो मूर्दनि निक्षिप्य क-
थाविधिवन्मूढृत्य “मुचवस्त्राणिपीवमावमाथ” इत्यनेन मन्त्रेण
वस्त्रपुगं परिधापयेत् । वामोभेदान्मन्त्रावृत्तिः । ततः उष्णीसेन
शिरो वेष्टयित्वा मणिकुण्डले परिधाय वस्त्रवंदुदं गृहीत्वोपान्नी
परिधाय च्छत्रं गृहीत्वा ततो महाव्याहृतिचतुष्टयं ततः पात्निकः
स्विष्टकृत्तनो महाव्याहृतिसर्वमायश्चित्तादितन्त्रघोषं समाप्य ततो
“वनस्पतेवीह्वंगोहीहभूयाः, शामदञ्छापहमसी” त्वाभ्यां मन्त्रा-
भ्यां रथमारोहेत् । मथयं दक्षिणेन पादेन ततो वामेनेति रथमा-
रुह्य तस्य गृहं मथयं गच्छेद्योऽस्य गवा यथुना वामपुपर्कं करोति ।
अथ वा गां फलं वनं वृक्षं दृष्ट्वा निवर्तते । “इन्द्र श्रेष्ठानिद्रविणा-
निपेहि, स्योतापृथिवीभवे” त्वाभ्यां रथादवतरिष्य ततो वस्त्रपु-
ष्णीपं कुण्डले दण्डोपान्नी च्छत्रमेनत्पर्वमाचार्याम दद्यात् । त-
तस्तदहरम्यापारेण स्वातन्त्र्यं यद्रोचने तज्जोष्यमिति ॥

गृहकर्म मक्ष्यामः । यस्मिन्प्रदेशे गृहं कर्तव्यं तां भार्गवं “ह-
॥ नाग्यायविशः परिगृह्यामी” त्यनेन मन्त्रेणोदुम्बरछात्तया निः
परिच्छिद्य शोधयित्वा मध्ये जुरोति । अत्र स्तरणापागज्यमाना
पात्निकाः । उपलेपनोलेखनाद्याधाराज्यभागान्तं कृत्वा ततः “को-
सिकस्यामिकायनेश्रामकामोतदेवानांकञ्चनातेरणम्याहे” नि द्वे अ-
व्यादुनी हुत्वा पात्निकः स्विष्टकृत्तनो महाव्याहृतिसर्वमायश्चित्तादि

तन्मन्त्रेणं समाप्य ततो गृहं सूत्रयित्वा पूर्वस्या दिशि द्वारं कल्प-
यित्वा द्वौ गर्तौ स्नानयेत्ततो दक्षिणस्यां दिशि द्वारपदेशे एवमेव
पश्चिमायामेवमुत्तरस्यां ततो मध्ये एवं नव गर्तान् स्नानयित्वा
उतस्तेषु गर्तेषु उदकं सर्पिः प्रक्षिप्य तत “ इमं विधित्वा अमृतस्य
शाखांमधोर्ध्वारां प्रतरर्णविसूनाम् एनाशिशुः क्रन्दत्याकुमार एनां-
धनुः क्रन्द” नित्यनेन मन्त्रेणोदुम्बरशाखां घृताक्तां पूर्वस्यां
दिशि दक्षिणे गर्ते निस्नानयति । “इमामुच्छयामिभुवनस्यशाखां-
मधोर्ध्वारां प्रतरर्णविसूनाम् एनाशिशुः क्रन्दत्याकुमारएनान्धेनुः
‘क्रन्दतुपावकस्ये’” त्यनेन मन्त्रेणाकारान्तेन पूर्वस्यां दिशि उत्तरे
गर्ते तृतीयामुदुम्बरशाखां घृताक्तां निस्नानयति । एवमेनाभ्यामेव म-
न्त्राभ्यां चतुर्ष्वपि दिक्षु उदुम्बरशाखा घृताक्ताः पूर्वकृतेष्वेव गर्ते-
ष्वष्टौ निस्नाय तत “ इमामहमस्यवृक्षस्यशाखाघृतमृच्छातिमृततेमिनो-
पि एनाशिशुः क्रन्दत्याकुमारआस्पन्दतान्धेनवो नित्यवसा” इ-
त्यनेन मन्त्रेण स्थूणाराजसंज्ञका महती स्थूणा भारक्षमा नवमे गर्ते
निस्नाय तत “एवं कुमारस्तरुणेआवसोभुवनस्परि एवं परिरुतः
कुम्भ्या आदध्नः कलशोर्गमन् इहैवस्युणेप्रतितिष्ठध्रुवाश्वावती
ध्रुवतीशीलमावतीक्षेमेतिष्ठघृतमुसमाणेहैवतिष्ठनिमित्तानि, तित्वि-
लास्थाजिरावतीमध्येपोषस्पतृपताम् मात्वाप्रापनध्यायवः, उपहृ-
ताइहाव उपहृता अजावयः अथो अन्नस्यकीलाल उपहृतोमृदेषु
नः, रथन्तरेप्रतितिष्ठवामदेव्येश्रपयस्ववृहस्पतिस्तभाषे”त्यनेन म-
न्त्रेण पूर्वद्वारे दक्षिणा द्वारशाखामभिमृशेत् । ततो “यज्ञश्चे”त्यनेन
मन्त्रेण दक्षिणे द्वारे पश्चिमां द्वारशाखामभिमृशेत् । “दाक्षिचे” ति
पूर्वाम् ततो “ बलाचे”त्यनेन मन्त्रेण दक्षिणा स्थूणामभिमृशेत् ।
“ऊर्जश्चे” त्यपराम् । ततो “प्रजे”त्यनेन मन्त्रेणोत्तरद्वारे पश्चिमं
स्थूणाराजमभिमृशेत् । “सर्वं चेति” ति पूर्वाम् । अग्रे त्वेवं व्या-

धत्ते । “सत्यञ्च श्रद्धाञ्च” इत्येको मन्त्रः एतावता मन्त्रेण पुनरा-
 दत्तेन पूर्वद्वारे यथोक्तेन क्रमेण स्थूणाद्वयमित्यभिमृशेत् । एवं
 वासु दिक्षु मन्त्रद्वयं समभ्यस्य स्थूणानामभिमर्शनं कर्त्तव्यं मन्त्रा-
 श्चाकारान्ताः कर्त्तव्याः । एवमन्यतरेऽभिमर्शने निवृत्ते “श्रीस्तु”
 इत्यनेन मन्त्रेण गृहमध्य एव स्थूणाकारं क्रियते तमभिमृशेत् ।
 “अहोरात्रे” इत्यनेन मन्त्रेण पुनरादत्तेन द्वारदेशे अभिमृशेत् ।
 “संवत्सर” इत्यनेन मन्त्रेण द्वारे पिधानमभिमृशेत् । “उक्ता-
 समुद्रोअरुषः सुपर्ण” इत्यनेन मन्त्रेण घृणाध्यक्तं वापाजं स्वर्ण-
 स्वाधस्ताम्रित्वनाति ॥

गृहप्रवेशकर्म वक्ष्यामः । अत्र स्मरणापाराज्यभागाः पा-
 तिकाः । आवसथ्याग्नौ तपलेनांष्ट्रिस्तनाभ्युत्तणानि कृत्वा “अ-
 ग्निप्रणवाभि मनसा शिवेनायमस्तु सङ्गमनो वसूना माहिमी-
 स्यधिरं माकुमारं शनोभवद्विपदेशञ्चतुष्पदे” इति मन्त्रेण एका-
 रान्तेनाग्निं नवगृहे द्वारे बाह्यतः प्रणीय समूहनं कृत्वोत्तरतोऽग्नेः
 प्रागग्रेषु नवेषु कुशेषूदकुम्भं नवं प्रतिष्ठाप्य “आपोहिष्ठामपोमु-
 च” इत्येताभिस्त्रिस्तुभिरग्निः पूरयित्वा “अरिष्टास्माकंवीरा मा-
 परामेचिनोधेन” इत्यनेन मन्त्रेण तमुदकुम्भमभिमन्थ्य पातिका-
 मापाराज्यभागान्तं कृत्वा ततः “आमत्वा शूरनोज्जुम” इति
 ऋचं पूर्ववत्तप्तः कृत्वा स्वाहाकारान्तेस्तिम् आहुतीः पूर्वा-
 ह्ने हुत्वा ततः पातिकास्त्रिस्तुभ्यो महान्याहृतिमर्चमायध्वितादि
 तन्त्रशेषं मयाप्य ततो मध्याह्ने तस्मिन्नेवाग्नौ समूहनाधारभ्य पा-
 तिकमापाराज्यभागान्तं कृत्वा ततः “कषानध्वित्रभामुच”
 दितिनृचेन प्रतृप्तं स्वाहाकारान्तास्तिम् आज्याहुतीर्हुत्वा ततः पा-
 तिकास्त्रिस्तुभ्यो महान्याहृतिमर्चमायध्वितादितन्त्रशेषं मया-
 प्य ततोपराह्ने तस्मिन्नेवाग्नौ कर्म भवति । तद्वक्ष्यामः । अत्र

स्वप्नपाराज्यमागन्निर्विकल्पाः । वास्तोष्पतये ग्रहणमोक्षणे ।
स्वास्तीपाकं श्रपयित्वा महाव्याहृतेभिश्चतस्रो “वास्तोष्पतेमति-
षानीकस्यानि” ति तिस्र “अमीवहावास्तोष्पते” इति एका “वा-
स्तोष्पतेधुवास्पृणा” मित्येका एवमेकशालाया नव आहुतीर्हुत्वा
ततः स्विष्टकृत्ततो हावकाय किञ्चिदत्वा तत “इदस्यगृहाः शिवा
बभूवन्तो वरुचिनस्तानहं प्रपद्ये सहजायया सहप्रजया सहपशुभिः
सहरायस्योषेण सहजं मे किंचास्येतेने”त्यनेन मन्त्रेण ज्येष्ठपुत्रेण
भार्यया सह पूर्वोक्तमुदकुम्भं गृहीत्वा नवं गृहं प्रविशेत् । ततो
महाव्याहृतिमर्चयामिक्षितादितन्त्रशेषं समापनीयमिति ॥

यदि केन चित्प्रयोजनेन ग्रामाग्निष्कम्पणं करोति ततः “श-
मंशमंशिवमिश्रमेमाव वः शान्त्ये प्रपद्ये भयंनो अस्तुग्रामोमार-
भ्याम परिददातु त्रिभ्यमहाय मापरिदेही” त्रीणि मन्त्रं जपन्निष्क-
मेत् । ततः कृत्प्रयोजनः पुष्पादिकं किञ्चिद्गृहीत्वा “अरण्यं-
माग्रामापपरिददातुमहाविश्वमहायमापरिदेही” त्री मन्त्रं जपन् ग्रामं
प्रविशेत् । ततो “गृहान् भद्रान् सुमनसः प्रपद्ये वीरघ्नोवीरतर-
त्तुवीरान् इरावदन्तो घृतमुक्षमाणा अन्येऽवहंसुमनाः संविशेय ”
पित्रीं मन्त्रं गृहं प्रविश्य सदा जपेत् ॥

प्रवसद्यजनं वक्ष्यामः । प्रवसने “इमंयेमिश्रावरुणो गृहान्गो-
पायतं युवं अविनष्टानविह्वलान्पापेनानभिरक्षत्त्वस्माकं पुनराग-
मा”दित्यनेन मन्त्रेण कुटुम्बं समीक्षते । ततः “अपिपग्रामगन्मही”
ति च जपित्वा प्रविशेत् । ततस्त्वाचदग्रतो गच्छेत् यावदावस-
थाग्निरुद्योतयति । प्रत्यागच्छन् स्वस्तीमादेवता वारयतो धृत्वा
गृहस्थान् सर्वान् समीक्ष्य “गृहाणाविविमीनमावेपध्वभुर्ज विश्रतए-
सि ऊर्जविभ्रद्रः सुमनाः सुमेवा गृहानौम मनसा मोदयानः येषा-
मयेति व्रत्तन्येषुर्मायनमोवहृ गृहानुपह्वयामहेतेनोञ्जानन्तुञ्जानतः”

इति कुटुम्बं समीक्ष्य ततः ॥ अयं नो अग्निर्मगवानयं नो भगव-
त्वरः तस्योपमद्ये भारिषामायं श्रेष्ठे दधातुन” इत्यनेन मन्त्रेणाग्न-
वसध्याग्नेरुपस्थानं करोति । ततस्तास्मिन्दिने वैरिणमप्यागतं शि-
यप्रभेनाभाषेत्ततो “विराजोदोहोसिविराजोदोहमशीय मयिपाश-
येविराजोदोह” इत्यनेन मन्त्रेण स्वयं सेचनोदकं कृत्वाति । यथा-
हिताग्निस्ततो याजमानं कृत्वा उत्तरमावसध्याग्नेरुपस्थानं करोति ॥

आग्रयणं वक्ष्यामः । अत्र स्तरणाधाराज्यभागा निर्विक-
ल्पाः । इन्द्राग्निभ्यां विश्वेभ्यो देवभ्यो द्यावापृथिवीभ्यां ग्रहणभ्यो-
क्षणे । उपलेपनोल्लेखनाद्याधाराज्यभागान्तं कृत्वा ततः “इन्द्राग्निभ्यां
स्वाहा, विश्वेभ्योदेवेभ्यः स्वाहा, द्यावापृथिवीभ्यां स्वाहा, अग्नवे
स्विष्टकृते स्वाहेति” स्यात्लीपाकस्य हुत्वा ततः “प्रजापतयेत्वागृ-
ह्णामि महांश्रिये मयं यशसे मह्यमन्नाद्याये” इत्यनेन मन्त्रेण हुतशेषं
स्तोकमभिमन्त्र्य तूष्णीमभ्युक्ष्याभ्युक्ष्य “भद्रानः प्रेयः समनैर्बुदे-
भास्त्वयावशेन समशीमहित्वामनोमयोभूः पितर आविवेश शनोभ-
वद्विपदे शब्दतुप्पदे” इत्यनेन मन्त्रेण त्रिः प्राश्नाति । प्रतिप्राश-
नमाचमनं मन्त्रावृत्तिश्च । एवं प्राश्य ततः “अमोसि प्राणतद्वत्
ब्रवीम्यमोभिसर्वाडसि प्रविष्टः समे जरां रोगमपनुद्याशरीरादमा-
मणधिमामृधाम इन्द्रे” इत्यनेन मन्त्रेण स्वरान्तेन हृदयदेशमभिमृश्यो-
दकं स्पृष्ट्वा ततो “नाभिरसिमाविभीथाः प्राणानां ग्रन्थिरसि
माविस्रस” इत्यनेन मन्त्रेण नाभिमभिमृश्य ततो “मदं कर्णेभिः
शृणुयामदेवा” इत्यनेन मन्त्रेण लिङ्गोक्तानि शरीराणि स्पृष्ट्वा
“तच्चक्षुर्देवहितं पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरत्” इत्यनेन मन्त्रेणादित्योपस्थानं
कृत्वा ततो महान्प्राह्वनिसर्वप्रायश्चित्तादितन्त्रशेषं समापनीयमिति ।

गोसंयधकर्म वक्ष्यामः । परिवः सेन्याद्वधाह्यावृजतुघोषिष्यः
ममानस्तगोपेर्वावोअंशोनरोरिषद्, पूषायाअन्वतुनः” इति मन्त्रद्वये-

ये परिक्रान्ता अनुमन्त्रयेत् । अपरे तु व्याचक्षते । यथः परिक्र-
ता अनुमन्त्रयेत् । “मासाभूधश्चतुर्विंशं मध्येपूर्णं घृतस्य च तानः
सन्तु यस्यस्वतीर्विंशतीर्गोषृताच्य” इति “गान्धोअमनुतभरमक्रान्ति”
ति च प्रस्यागतासु गोषु जपेत्ततः “उपेदमुपसर्पेन” मित्यनेन म-
न्त्रेण गोष्ठं प्रवेशयेत् । “मयोभूर्वातोअभिवानूस्त्रा” इति चतुष्टोम-
गोष्ठगता अनुमन्त्रयते ॥

गवामङ्गनकर्म वक्ष्यामः । फलगुनीपौर्णमासीमतीत्यापावास्या-
श्रद्धेशे रेवस्यामङ्ग विकर्ण्य आत्मीयं कुर्यात् । “भुवनमसिसहस्र-
पोषमिन्द्रायस्वा श्रद्धोददत्त भक्ततमस्यपरिष्टमिलान्नगोपायनं यावती-
नापिद करिष्याभूयसीनमुत्तमा समाक्रियात्” मिति स्वयं गोप-
तिः ऋत्विजो वा मन्त्रं जपात्ते । अङ्गनकर्म स्वल्पः कुरुते । अ-
ङ्गनहुत्वे मन्त्राष्टातिः ।

पीपूषहोमकर्म वक्ष्यामः । अत्र स्तरणाधाराज्यभागा निर्वि-
कल्पाः । अग्नये ब्रह्मणमोत्तमे । आवसध्वाम्रावुपलेपनोस्लेखनाधा-
धाराज्यभागान्तं कृत्वा ततः “संवत्सरीणपपउत्तिषाया” इतिद्वा-
भ्यामृग्भ्यां द्वे आहुती स्पालीपाककर्मणा हुत्वा ततः स्विष्टकृ-
त्तो महान्याहृतिसर्वप्रापश्चिदादितन्त्रशेषं समापनीयम् । अपरे
व्याचक्षते । आहुतिद्वयमेव होतव्यं न मतिश्रुतकर्मोति ॥

गोषु यमजनने कर्म वक्ष्यामः । अत्र स्तरणाधाराज्यभागा-
न्तं कृत्वा महान्याहृतित्तुष्टयमाज्यस्य हुत्वा पाशिकः स्विष्टकृ-
त्तो महान्याहृतिसर्वप्रापश्चिदादितन्त्रशेषं समाप्य यमस्य दद्यात् ॥

अथ दृषोत्तर्गकर्म वक्ष्यामः । यस्य गर्भग्रहणयोग्या वत्सत-
र्गो द्वादश वर्तन्ते स्वकीयेन च क्षीरेण त्रयाणां ब्राह्मणानां दायसेन
हृषिकृत्वयेत् स दृषोत्तर्गं कुर्यात् । कार्त्तिक्या पौर्णमास्या
रेवस्यां वाश्विने मासि । अत्र स्तरणाधाराज्यभागा निर्विक-

स्वाः । पूज्ये ग्रहणप्रोक्षणे । आनसध्याम्नौ मर्का मध्ये उपलेक
 नोद्धरणाभ्युक्षणाग्निप्रणयनप्रभृति आधाराज्यभागान्तं कृत्वा
 “इहरीतेरिहरमध्वंस्वाहा, इहपृतिरिहस्वपृतिः स्वाहा, उपसृजयव-
 णंमात्रेधरुणोमातरंघयन, रायस्पोषमस्मासुदीधरत्स्वाहे” ति वत्स
 आज्याहुतीर्जुदोति । अन्ये त्वादुरिहरितिरितिषद् जुहोतीति । तत्र
 “पूषा गाअन्वेतु” इत्यनेन मन्त्रेण पिष्टमयस्य स्थान्त्रीपाकस्य जुहो-
 ति । “कटुद्रायप्रचेतस ” इति नव ऋचः “ इमारुद्रायतवसेक-
 दिने ” इति एकादश “ आतेपितर्भरुतां सुन्नेमेति ” ति पञ्चदश
 ऋचः “ इमारुद्रायस्थिरधन्वन ” इति चतस्र ऋचः “ अयम्बर्कयजाक-
 ह ” इत्येका एताश्चत्वारिंशदृचो जपेत् । अपरे रुद्रं जपित्वेत्स्व-
 पि पठन्ति । तेषां “ नमस्ते रुद्रमन्यव ” इति यजुर्वेदमसिद्धो म-
 न्नगणस्तं जपित्वेति । ततोऽन्यतरजपे निवृत्ते एकवर्णं द्विवर्णं
 त्रिवर्णं लोहितं वा स्मृत्यन्तरपठितं नीलं वा सर्वपृथस्य श्रेष्ठं सर्वा-
 ङ्गैरुपेतं यूयमध्यस्थं यं वा गच्छन्तं यूयश्छादयति यूथोनुगच्छ-
 ति एतेषां यथालाभमन्यतमं सम्पूर्णाङ्गं बलवन्तं युवानमोजस्विनम-
 र्पलक्षणवर्जितं कल्याणप्रजननं घण्टाचामरकादिभिर्यथाविभवम-
 लङ्कृत्य “ एतं युवानं पतिं वो ददाधितेन ऋदिन्तीश्चरय मियेज
 मावनः साप्तजनुषाऽसुभगा रायप्पोवेण समिषामदेमस्वाहे ”
 इत्यनेन मन्त्रेण वत्सतरीणां मध्ये वृषभमुत्सृजति । ततो वत्सतरी-
 णां यूयस्य च मध्ये स्थितमनुमन्त्रयते “ मयोभूर्वातोअभिवातू-
 सा ”, इत्यनुवाकशेषेण “ यथावः सुसहासती ” इत्येवमन्तेन ।
 अपरे त्वेवं पठन्ति “ मयोभूर्वात ” इति सूक्तेनेतेषां वत्सृभि
 ऋग्भिरनुमन्त्रणं भवति । अन्यतरेऽनुमन्त्रणे निवृत्ते स्विष्टकृत्वं
 हुत्वा ततो महाज्याहुतिसर्वमायश्चित्तादितन्त्रशेषं समाप्य सर्वासां
 क्षीरेण पायमं अयाधित्वा ब्राह्मणान् तर्पयेत् । कर्माङ्गभूतं पायसे-

अथ ब्राह्मणभोजनम् । अत्यशोः कर्मापनर्गे ब्राह्मणभोजनं तत्कर्त्तव्य-
मेवेति ॥

अष्टकर्म वक्ष्यामः । ऊर्ध्वमाग्रहायन्यास्तिस्रोष्टकाः । अपरपक्षे तु
अस्य प्रथमायां शार्कं जुहोति । अत्र स्तरणाधाराज्यभागा निर्विक-
रताः । उपक्षे ग्रहणभोजने । उपलेपनोलेखनाधाराज्यभागानां कृ-
त्वा ततः “इयमेवसायाप्रथमाज्युचदन्तरस्याञ्जरातिप्रविष्टा बहुर्जज्ञान
नवकृ जनित्री अय एनां महिमानः सचंता स्वाहे” त्यनेन मन्त्रेण
बभोक्तं स्वचौ चतुर्दशीतं कृत्वा “इयमेवेवे” ति एकाहुतिः ततः
स्विष्टकृतं “वस्या वैवस्वतोयमः सर्वदेवाः समाहिताः अष्टका सर्वतोमुखी
सापेकामानतीरुषत् आहुस्ते आवाणोदन्तानूचः पवमानः मासा-
श्चाद्मासाश्च मनस्वे सुमनामुखि स्वाहे” त्यनेन मन्त्रेण स्विष्टकृतं
कृत्वा ततो महाव्याहृतिसर्वमायश्चित्तादि तन्त्रशेषं समापनोपमिति ।
मध्यमाया माज्यवर्षे च समानमेव कर्म तद्वक्ष्यामः । येषामावादीं
पौर्णमासीमतीत्यानन्तरं वर्षाकालः प्रवर्तते तेषां श्रावणी पौर्णमासी-
मतीत्याष्टका भवन्ति, येषां पुराषाढ्या अनन्तरामावास्यामतीत्य वर्षा-
कालः प्रवर्तते तेषां प्रौष्ठपद्या पौर्णमासीमतीत्याष्टकाकर्म भवति ।
अपत्तव्यं कृत्वा प्रादक्षिणामुक्तं उपलेपनोलेखनोद्धरणाभ्युत्थणा-
ग्निप्रणयनं प्रदक्षिणं समूहनं ब्रह्मणः प्रतिप्रापनं मणीतामणयनं
ततः सान्वाच्यस्तरणं ततोग्नेः पुरस्तात्पलाशशशाखायाः सपञ्चाया
निसननन्तस्तस्या उत्तरतः पद्मपुपस्याप्य ततः “पितृभ्यस्त्वा
जुष्टमुपाकरोमी” त्यनेन मन्त्रेणोपाकरणं ततः पवित्रोत्पादनम् । उ-
त्तरतः मणीतामणयनं ततः “पितृभ्यस्त्वा जुष्टं प्रोक्षामी” ति पशोः
भोजनं ततः “पितृभ्यस्त्वा जुष्टं निधुनमी” नीत्यनेन मन्त्रेण पलाश-
शाखायां बन्धनं ततः वर्गानीकृतोदग्मीवं प्राक्शिरसमुदग्याद्

भृत्यकृशिरसं वा मुक्त्वमवाश्रयमानं संज्ञप्य वर्षां गृहीत्वा तत्ते वक्ष्यमा-
 न्नुतायामङ्गानां श्रपणं ततोनेनैव प्रकारेण ग्रहणासादनशोभयामि-
 कृत्वा स्थालीपाकं श्रपयेत् । इदानीं चरुर्धर्ममाप्तं वाक्कृतं तावत्कु-
 र्याद्यावदाधाराज्यभागान्तं कृत्वा तत उपस्तीर्य हिरण्यमवधार्य क-
 पां गृहीत्वा पुनोर्हिरण्यमवधार्याभिधार्य ततो महाव्याहृतयश्चतस्रो
 “येतानूयुर्देवत्राजेहमानो” इति चतस्र एतान् अष्टौ मन्त्रान् पठित्वा-
 न्ते स्वाहाकारेण वर्षां जुहोति । अथ वा “बहवर्षांजातवेदः सिद्धि-
 श्योयत्रेनान्वेस्थसुकृतस्यलोके मेदमः कुल्या उपधातास्त्वन्तिसत्त्वाः
 सन्तु यजमानस्य कामाः स्वाहे”त्यनेन मन्त्रेण वर्षां जुहुयात् । ततो-
 ज्ञेयस्तोकं गृहीत्वा स्थालीपाकं गृहीत्वा स्थालीपाकं पूषाभ्यामाज्येन
 मिश्रयित्वा ततः सकृदाज्यमिश्रद्रव्यस्य द्विः पञ्चार्घ्येषाणां त्रिः तत
 उपर्यभिधारयति । अनेन प्रकारेण महाव्याहृतयश्चतस्रो “येतानूयु-
 र्देवत्राजेहमानाहोत्राविदस्तोम” इति चतस्र एभिरष्टभिर्मन्त्रैः स्वा-
 हाकारान्तेरष्टावाहुतीर्हुत्वा “यस्यां वैवस्वतोयम” इति स्विष्टकृतं हु-
 त्वा ततो महाव्याहृतिमर्चमायभित्तादितन्त्रशेषं समापनीयम् । ए-
 य तावत्पृथुपक्षः । स्थालीपाको वेत्युक्तं तद्वक्ष्यामः । उपलप-
 नोऽष्टिस्वनायाधाराज्यभागान्तं निर्विकल्पं कृत्वा ततश्चरोत्परि व-
 ण्डकजालि गृहीत्वा वर्षाहोममन्त्रेणान्यतरेण हुत्वा ततः पूर्वदहा-
 हुतयः स्विष्टकृतं हुत्वा तत “अनुमनयेस्वाहे” त्याज्यस्य हुत्वा त-
 तो महाव्याहृतिमर्चमायभित्तादितन्त्रशेषं समापनीयमिति ॥

इदानीं जारजातस्य यजमानस्याष्टकाकर्म वक्ष्यामः । “अ-
 न्नुर्दिता गिरपोन्तोर्दितापृथिवी महीमेदिवाग्निश्च सर्वाभिरन्यमन्तः
 पितुर्दधेवद्रन्द्रेर्दधे स्वाहा, यास्तिष्ठन्तियास्त्वान्त्रयादभ्याः प-
 रिसप्तपीः अद्भिः सर्वस्यभर्तृभिरन्यमन्तः पितुर्दधेवद्रन्द्रेर्दधे
 स्वाहा, यन्मेमाता प्रतुल्यमे विष्वाग्नि पतिव्रता तेनस्तत्पिता मेह-

प्राङ्मातुरभ्योवपयने मङ्गलादेव्यै स्वाहा ” एते चत्वारो मन्त्रा म-
हाभ्याहृतीनां स्थाने वैकल्पिका भवन्ति मङ्गलादेव्या इत्य-
स्मिन्स्थाने यजमानमातृणां ब्रह्मणम् । पायसश्चरुः कर्त्तव्यः वैक-
ल्पिक एव । अग्रे तु व्याचक्षते पितृनारजानयोर्द्वयोरपि पक्ष-
योः पायसश्चर्तुर्वैकल्पिको भवति । द्वयोरप्यष्टकयोरप्येवमोष्ठे-
कनादि प्रकृत्यो विमोक्तान्तं सर्वं माधीनोपधीतीत्या मन्दक्षिणा-
मुष्टेन कर्त्तव्यमिति ॥

अपरस्मिन्दिवमे पिण्डपितृयज्ञः कर्त्तव्यः । तस्य विधिः
कल्पे पाठितः सोत्रैव निरुयते । अपराह्णे आवसथ्याग्नेः पुरस्ताद-
वसथ्यं कृत्वा शूर्पं स्थालीं स्फ्यं पात्रीमुत्सृज्यमुमले भक्षणं च सा-
दपित्वा ततः पश्चादग्नेर्नीत्वा दक्षिणाग्रेषु कुक्षेपु प्रादमुत्सृज्य स्फ्यं
निषाय तस्योपरिष्ठादग्नीहीन्याध्वान्तस्यैव पुरो दक्षिणामुत्से शूर्पं
स्थालीन्ततो दक्षिणामुत्सृज्य जालु पातयित्वाभोमुष्टेन मुष्टिना
अग्नीं गृह्णाति “ देवदत्तायजुष्टं गृह्णामि ” इत्यनेन मकारेण पि-
तृपिणामहमापेतामहानां नामानि मनसा ध्यायन्मुष्टिमेकं गृह्णाति ।
यथा सूनः सन् स चरुकनो भवति । ततः पश्चात्कुटिला एकवारं
छटित्वा कृत्वा चरु श्रवयेत् । ततो संस्कृतेन गृतेनाभिषार्य मती-
र्यां दिशि ततः मन्दक्षिणं सकृदभानग्रे गृहीत्वा मन्दक्षिणमनि-
षताग्रास्तृणति । ततो मन्दक्षिणं सकृदेव पर्युक्षते । ततो महोप-
धीती भूत्वा प्रादमुत्सृज्य दक्षिणं जान्वान्य “ अग्रपेकथ्यवाह-
नाय स्वाहा, सोमाय पितृमते स्वाहा, यमायाङ्गिस्त्वते पितृमते स्वा-
हा ” तितित्त आहुतीः स्थान्दीपाकस्य लोकप्रसिद्धेन भक्षणेन दु-
त्ता भक्षणमग्नी क्षिपेत् । ततोऽपमन्त्रं कृत्वा “ अपहता अगु-
रारत्तासि वेदिपद ” इत्यनेन मन्त्रेणाग्नेः दक्षिणेन उद्धृत्य ततस्त-
र्ष्णी पर्युक्ष्य “ येरुषाणि यतिभुञ्जमाना अमुरा सन्तः स्वयया च-

रन्ति परापुरोभिपुरो येभवन्त्यग्निष्टांशोकात्पञ्चदात्यस्मां ” मि-
 त्यनेन मन्त्रेणाभ्युक्षिते मदेशे साग्निकमुत्सुकं दक्षिणार्धे “
 देवदत्तअवनेनिह्न येचत्वामश्रानु ” अनेन मन्त्रेण स्वपितुर्नाम्ने-
 ष्वार्योत्ताननर्जन्यरूपगुणान्तरेण कुशेष्वपो निषिञ्चति । तत अनेनैव
 प्रकारेण दक्षिणतः पितामहस्य अपितामहस्य च हुतशेषं श्रीष्टि
 पिण्डानि कृत्वा ततो “ देवदत्तपनचेयेचत्वामश्रानु ” इत्यनेन
 मन्त्रेण पुनरावृत्तेन पितृपितामहपितामहानां नामान्युचार्य कण्ठ-
 निकं पिण्डान् दद्यात् । तत “ अत्रपितरोमादयध्वंयथाभानंवि-
 तर आहुषायध्व ” मिति जपित्वा ततस्तूर्णीं प्रदक्षिणं पश्चाद्वत्स
 मत्स्यरुमुखो भूत्वा श्रीन् प्राणायामान् धारयित्वा ततस्तूर्णीं क-
 र्याद्वत्स पिण्डाभिमुखो भूत्वा “ अमीमदन्तपितरोयथाभानम-
 षीद्विषने ” ति जपति । ततः पूर्ववदवनेनिज्य “ नमोवः पितरो
 जीवायनमोवः पितरः शोषायनमोवः पितरो घोरायनमोवः पित-
 रोदत्ताय नमोवः पितरो बभ्रायनमोवः पितरो मन्यवे नमोवः पि-
 तरो मृत्यवेनमोवः पितरः स्वर्गायनमोवः पितरः पितरोनमोवो ये
 अत्र पितरः पितरस्य युयन्तेषां श्रेष्ठा भूयास्य बह्व पितरो वनु-
 ष्यावयं तेषां श्रेष्ठाभूयास्य येअत्र पितरः स्वधा युध्याकं साव-
 हवपितर द्युचतुरस्माकं सष्टा नः पितरो दत्त ” इतिमं मन्त्रं ज-
 पित्वा तत “ एतद्गः पितरोवामोवध्वंपितर ” इत्यनेन मन्त्रेण पु-
 नरावृत्तेन अथाजामपि पिण्डानां यथा भवन्ति तावन्मात्राणि सू-
 क्ष्माणि दत्त्वा तत “ ऊर्जवहन्तीरमृतंमृतं पयः कीन्यामं परिष्कृतं
 स्वधास्वतर्जयत नः पितृन् ” इत्यनेन मन्त्रेण पात्रप्रक्षालनं कुशे-
 ष्वेव निक्षिप्य तत आध्याय पिण्डान् पात्रे कृत्वा माग्नीषान् ।
 अथ वा प्राक्ष्याय दद्यात् । उदके वा क्षिपेत् । यदि पत्नी पुत्र-
 कामा स्वागत “ भावयतिपितरोगर्भकुमारं पुष्करमंत्रं यवेदपुत्रयो

तन्नि " त्वनेन मन्त्रेण मध्यमपिण्डं प्राप्नीयात् । ततस्तूष्णीमु-
 त्पुङ्गवमौ सिपेत् । सकृदाञ्छिन्नांश्च कुशान्मनौ सिपत्वा अमद-
 क्षिणं वसुंसेत् । दत्तकादयो ये पुत्रास्ते एकैकास्मिन्प्रदेशे द्वौ पि-
 ण्यौ ददाते येन जातो यस्य च सङ्गत इति । जीवत्पितृकेण पिण्ड-
 त्विच्छो न कर्त्तव्यः । अथ करोति पितृणां होमान्तं वेति । इदं च
 तन्मन्त्रोक्तं यावदुक्तं भवति । आहुतीर्दत्त्वा शेषमपसव्येनेति
 वृत्तशायामपूजं जुहोति । अष्टकायै ब्रह्मणमुपलेपनोल्लेखनादिद्रव्यप्रो-
 क्षणान्तं कृत्वा पिष्टपयान् कपालपक्षांस्त्रीनपूयान् कुर्यात् । अपरे
 व्यासज्ञे घृतपूयाः कर्त्तव्याः । अन्यतरजातीयान् पूयान्पञ्चा करो-
 ति वा । आधाराज्यभागान्ते कृत्वा "ऊर्ध्वातिरात्रश्च सद्यश्चक्रीञ्च-
 न्मना सहाअपूपकृदष्टके नमस्तेष्टुमनामुत्तिस्वाहे" त्वनेन मन्त्रेणा-
 पूयावदानं समवत्तथान्यां कृत्वा गृहीत्वा चरुपर्णेण जुहोति । "य-
 स्यादैवस्वतोयम्" इति स्विष्टकृतं इत्वा महाव्याहृतिसर्वपायश्चि-
 तादिमन्त्रशेषं समापनीयमिति ॥ मध्यमायां माध्यवर्णे च गोपट्टर-
 णः स्वास्तीपाको वेत्युक्तम् । एतेषामसंभवे "एषामेष्टके" त्वनेन
 मन्त्रेण अकारान्तेन परगोरेकस्यं हस्तये यवसं दद्यात् । अथ वा
 भवेनैव मन्त्रेण तुण्वहुलस्थाने तुण्वदहनं कर्त्तव्यम् ॥

इति अहिञ्जत्राविषये कौमुद्वरवास्तव्यवामुदेवकृतमाहुषा-
 यनष्टपसद्ब्रह्मे तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

श्राद्धं वक्ष्यामः । पूर्वघुर्वाङ्गान् वेदविदः पञ्च निमज्ज्या-
 ऽभावे श्रीन् वा एकमेव वा ततोऽपराह्णे पिण्डीपत्यश्चपया ततो आ-
 क्षणानाहूय परिवर्त्ते प्रदेशे द्वौ माद्वमुत्तौ त्रयजद्वमुत्ताः कार्याः ।
 शङ्खमुत्तानां सर्वं यज्ञोपवीती मदक्षिणोपचारश्च कुर्यात् । उद्वमु-
 त्तानां सर्वं प्राचीनावीती विपरीतोपचारं च कुर्यात् । सर्वं च दे-
 वपूर्वं कर्त्तव्यम् । दर्शा आमनार्थाः शङ्खमुत्तानामृजवः । उद्वमु-

स्वानां द्विगुणीकृत्य दातव्याः । यदि ब्रह्मो ब्राह्मणास्ततो द्वौ माह्मुस्तौ
एक उदह्मुस्तः, यदि द्वौ तत एकः उदह्मुस्तः एक माह्मुस्तः, बभे-
कस्तत उदह्मुस्तः माह्मुस्तब्राह्मणस्थाने आग्निः स्थापयितव्यः ।
दर्भामनादनन्तरं यजमानो ब्राह्मणाश्च वाग्यमनं कुर्युः । तत आ-
वाहनम् । “विश्वेदेवानावाहोयप्य” इत्यनेन मन्त्रेण माह्मुस्तं पु-
ण्यत्येकम् । ततः “आवाहये”त्यनेन मन्त्रेणाभ्यनुज्ञातः “वि-
श्वेदेवासः आगते”त्यनेन मन्त्रेणावाह्यं ततो “विश्वेदेवाः शृणुतेव-
इवेम” इति जपति । तत “आंषधयः समवदन्” इत्यनेन मन्त्रेणा-
स्तैर्वैष्टयति । ततः “पितृनावाहोयप्य” इत्यनेनोदह्मुस्तान् पुण्यति ।
“आवाहय” इत्यनुज्ञातः “उशंसस्त्वानिधीमही”त्यावाह्यं तत “आ-
यन्तुनः पितरः अयइता अमुरारस्तामि वोदपद” इति निर्वैष्टयि-
त्वा ततः पलाशवैकङ्कनकार्प्यैर्वैस्त्वत्वादिरोदुम्बराणामन्यतमका-
शुकानि ममानि पर्णपुटानि वा मृण्मयानि वा मणीरजनसुवर्णना-
आणामन्यतमद्रव्यकृतानि पितृसमानमेख्याकानि पात्राणि कृ-
त्वा द्वौ द्वौ कुशौ तिस्रस्तिस्रो वा उपर्षन्दाय पात्रं “शेनोदिवीर-
मिष्टय” इत्यनेन मन्त्रेणाद्विरापूरयित्वा “तिस्रोसिमोमदेवस्वो
गोसवोदेवनिर्मितः प्रजमाद्भिः पृक्तःस्वाहाकारेण देवान् प्रीणाहिनः
स्वाहे” इत्यनेन मन्त्रेण यवैरवकीर्य माह्मुस्ताभ्यां ब्राह्मणाभ्यां
दक्षिणहस्तवैकीकृत्य उदपात्रकुशौ माह्मुस्तौ दत्त्वा तिस्रो वा
ततो “वादिम्वाआपः पयसांसवमृगुषां आन्तारेसा उत पाधि-
वीर्षाः हिरण्यवर्णा यज्ञिपास्तानआपः शिवा मं स्योनाः सुहसा
भवन्तु” इति पठित्वा “विश्वेदेवा एतद्वोअर्घ्यं” इत्यनेन मन्त्रेण
निवेद्य । ततो दक्षिणामुस्तो भूत्वा दक्षिणाग्रकुशावेकस्य ब्राह्म-
णस्य हस्ते दत्त्वा ततो “वादिम्वाआपः” इत्येवमादिकं मन्त्रं पठित्वा
“देवदत्तनेअर्घ्यं” इत्यनेन मन्त्रेण पितृप्रीत्यर्थं ब्राह्मणहस्ते निवे-

कैः । एवं पितृपितामहपितामहानां नामान्मुखायौचार्य एकैकस्य ह-
 स्तेऽर्घ्यं दद्यात् । यदि ब्राह्मणा बहवो निमग्न्यन्ते ततो हस्तानेकीकृत्वा-
 र्घ्यं दानव्यम् । ततः पुत्रकामः “शुन्धन्तांलोकाः पितृपदनाः” इत्यने-
 न मन्त्रेण मुखं विमार्ष्टि । ततोऽर्घ्यपात्राणि पात्रान्तरे निवेशयित्वा
 ततः “पितृभ्यः स्थानमसी” इत्यनेन मन्त्रेण तत्पात्रमभ्ये कुर्यात् ।
 ततो गन्धपुष्पघृपादीनि यथानियमं प्रदाय गृहादेव सिद्धं धृताक-
 र्मं वृत्त्वा “अघौकरिष्ये” इति ब्राह्मणान् पृच्छति । ततः “कु-
 र्वे” ति ब्राह्मणैस्तुज्ञातः परिसमूहनादिहोमार्त्तं गृह्यैः पिण्डपितृ-
 पत्रावत् कृत्वा हुतशेषं ब्राह्मणहस्तेषु ददाति । ततस्तस्मिन्नेव प्र-
 देशे यांस्किंचिद्गृहे सिद्धं तत्सर्वमानीय परिवेषयित्वा ततः “पृ-
 थिवीतेपात्रं घौरपिधानं ब्राह्मणस्य मुखे अमृते अमृतं जुहोमिस्वाहा”
 इत्यनेन मन्त्रेण पात्रमालभेत् । ततः “इदं विष्णुर्विचक्रमे” इति
 अंगुष्ठग्रहणं कृत्वा अमेऽवगात्र ततो “विन्धेदेवाप्तद्रोत्र” इति प्रा-
 ण्मुखाभ्यां ब्राह्मणाभ्यां कल्पयित्वा ततः “देवदत्तएतत्तेअन्नये-
 चत्वामन्त्रातु” अनेन मन्त्रेण पितृपितामहपितामहानां नामा-
 न्मुखायौदङ्मुखब्राह्मणेभ्यः पात्राणि कल्पयित्वा ब्राह्मणानां
 भोजनानुज्ञां ददाति । ततो भुञ्जानेषु ब्राह्मणेषु महाव्याहृत्य-
 श्वत्सः “तत्सवितुर्वरेणीमह” इत्येका “मधुव्याताकृतायते” इति
 तिस्रः “उदीरतामवरउत्तरास” इति चतुर्दश “स्वादिष्टयामं-
 दिष्टये” ति च अशक्तितो जपेत् । “सहस्रशीर्षेति” षोडश अन्या-
 नि च पवित्राणि शक्तितो जपेत् । ततस्तृतेषु ब्राह्मणेषु “तृता-
 स्म” इति पृच्छति । ततो ब्राह्मणा “सृष्टास्म” इति त्रयुः ।
 ततः “शेषमत्र” इति पृष्ट्वा ब्राह्मणा “इष्टेभ्यः” इति त्रयुः ।
 ततोऽपोकानं दत्त्वा पिण्डान् दद्यात् । ततः सर्वमभमेकीस्मिन्पात्रे
 कृत्वा “अपह्ना अमुरारसांसिर्वेदिपद” इत्यारम्य सकृदाञ्छ-

आनुमहरणान्तं पिण्डपितृयज्ञवत्करोति । ततः स्वस्य
 पश्चिमेन तत्पत्नीनां किञ्चिदन्तर्द्धाय भर्तृणामिव पिण्डदानं
 क्यम् । कथम् ? । “मङ्गलदेवि अवनोनेस्वयेचत्वामब्रानु,
 लदेनित्तोपेण्डोवेचत्वामब्रानु ” इति अनेन प्रकारेण ।
 होमादनन्तरं पिण्डदानमिच्छन्ति । ततः आचान्तेषु “
 शीयन्ता ” मिति माङ्गमुत्तौ कल्पयित्वा “ देवदत्तस्तृप्यता ”
 ति पितृपितामहपितामहानां नामान्युच्चार्योच्चार्योदङ्मुखात् क-
 ल्पयित्वा शक्तितो दक्षिणा दत्त्वा “ बाजेवाजेवतवाजिनो ” इति
 विसर्जयेत् । अस्मिन् कर्मणि यत्साङ्ख्यपावने नोक्तं तत्स्मृत्यन्तरी-
 यमिति ॥

एकोदित्थश्राद्धं वक्ष्यामः । वैश्वदेवकं कर्म कुर्यात् । उदङ्मु-
 खा ब्राह्मणा उपवेश्याः । पूर्ववदुपचारः । विशेषस्तूच्यते । अ-
 बाह्नमनौकरणं च न कुर्यात् । एकं पवित्रमेकं चार्घ्यं पत्नीवर्ज-
 मेकः पिण्डः “ स्वादित ” मितितृप्तिमग्नः “ उपतिष्ठता ” मित्यस-
 द्यस्थाने “ अभिरम्यता ” मिति विसर्जनम् “ अधिरतास्म ” इति
 ब्राह्मणा ब्रूयुः । एवं पितर्युपरते एकादशेहनि कृत्वा तावन्मृता-
 इति मासे मासिकं कर्त्तव्यं यावत्संवत्सरोऽपूर्णः । ततश्चत्वारि पा-
 द्माणि गन्धोदकेन पूरयित्वा त्रीणां पितृणामेकं प्रेतस्य “ येस-
 मानाः समनसः पितरोयमराज्ये तेषां लोकः स्वधानमोयज्ञो देवेषु क-
 ल्पता येसमानाः समनसो जीवा जीवेषु मामकाः तेषां श्रीमेक-
 ल्पतामस्मिंल्लोके शनं समाः ” इति मन्त्रद्वयेन प्रेतपात्रं पितृपात्रे-
 ष्वासिञ्चति । पिण्डोभ्येवमेव कर्त्तव्यः । एवं सपिण्डीकरणं कृत्वा
 ततः पार्वणे पितृपितामहपितामहेभ्यो दद्यात् । पैतृकस्तु प्रपिता-
 महं वज्रयेत् । एतच्च सपिण्डीकरणं पुत्रैः करणीयम् । श्राद्धं व-
 क्ष्यामः । सर्वं यज्ञोपवीतिना पितृकर्त्तव्यम् । अपुत्रस्य संवत्सरे

इति चान्येः एकोदिष्टकुर्यव्ययम् ॥ १

आभ्युदयिकं श्राद्धं वक्ष्यामः । पैतृकमन्त्रा न जप्याः ऋजवो
स्वीं क्वैस्तिलार्घः । तृप्तिमन्त्रे “संयज” मिति पृच्छ्यते । दधिवदरा-
संवीर्याः पिष्टाः । “नादिमुस्ताः पितरः शीवंता”मित्यस्य स्थान-
मे । केचं समानं पार्वणेन ।

अवीपाकरणं वक्ष्यामः । ओषधीना मातृर्भावे हस्तेन श्रवणेन वा ।
अथरे तु मातृर्भावेकाल इति वदन्ति । तेषाममातृर्भूतास्त्वप्यवी-
पीषु इस्तश्रवणाभ्यामन्यतरस्मिन्नक्षत्रे कर्तव्यम् । अत्र स्तरणा-
धाराज्यभागानि निर्विकल्पाः । आचम्यप्राप्तुपमेव नो छेत्तुनान्तं कृ-
त्वा ततः पवित्रोत्पादनाद्याधाराज्यभागान्तं कृत्वा ततः अकण्ठिताः
सक्तवो मृष्टाश्च यथा दधि घृतं चतुष्टयमेकीकृत्वा वदानधर्मेण “अ-
ग्निमीदे पुरोहित”मित्यारभ्य स्वाहाकारान्तैर्मन्त्रैः प्रत्युच जुहुयात्
आपरिसमाप्तेः एकमेकं अहुः । सूक्तानुवाकाद्याभिरिति वा । पूर्व-
सास्य पक्षान्तरमेतत् । अध्याचार्येणाभिरिति पाण्डूकेयमतम् । श्रुतौ
भावेण सर्वाणि मतानि पूर्वपक्षीकृत्य कौपीनाकेमतमेव सिद्धान्तो
भूतः अत्रापि शिष्टैस्तदेवाङ्गीकृतः । आज्यभागानन्तरं शिष्या अ-
न्वारम्भते । मन्त्रोच्चारणमाचार्येण सहैव कुर्वन्ति । “अग्निमीदे-
पुरोहित”मित्यारभ्य “संयजोराष्टणीभदे” इति यावत्सूत्रकारेणैव
कृता पद्धतिः । स्विष्टकृतं हुत्वा हुतशेषादेकदेशं घृहीत्वा आचा-
र्यः शिष्यो मृष्टस्य पञ्चोच्चारणसमये “दधिक्काज्योऽक्तर्धमित्यनेन
धर्मेण प्राश्नानि । तत आचम्योपाविश्य महाव्याहृतिस्रावित्रीवेद-
वधृतीनि स्वस्त्ययनानि जपित्वा ततः शिष्या आचार्याय किञ्चिद्-
त्वा “स्वस्ति भवन्तोऽनुवन्ति”ति वदन्ति । तत आचार्यं “ॐ स्वस्ती”
वि ब्रूते । ततो महाव्याहृतिस्तर्षाश्रितादिकन्त्रसेवं समापदि-
त्वा विराज्यनध्यायं कुर्वन्ति ॥

उत्सर्गकर्म वक्ष्यामः । माघशुक्लशतपदि ब्राह्मणास्तः

स्यां दिशि यवगोधूमादिमम्पशं मदेशं गत्वा आचार्यः कृतशौचः
 “उदुत्यंजातवेदस”मिति त्रयोदश “चित्रदेवानामुदगा”दिति च
 “नामाभिन्नस्यवरुणस्यचक्षस” इति द्वादश “सूर्योनोदिवस्थास्वि”
 तिपञ्च एवा ऋचो जपित्वा ततः “शासइच्छमहेअसी”तिपञ्चर्यैः पुनः
 स्ताद्वारस्य मदीक्षिणं मृलोष्ठान् मत्पृथं क्षिपेत् । उपरि पञ्चमथ । ततः
 आचार्यः साक्षिष्य ऋषीश्छदांसि देवताः श्रद्धायेधे च तर्पयित्वा ततः
 पितृपितामहमपितामहान् स्वान् स्वान्तर्पयन्ति । ततः द्विसप्तधाम्ना-
 साम्नाध्येयम् । तर्पणविधिं चोपरिष्ठाद्रक्ष्यामः । अपरे तु व्याचक्ष-
 ते । ब्राह्मणान् भोजयित्वा ऋष्यादींस्तर्पयेत् । ययवश्य पठेत्तत्ते
 ऽहोरात्रं संपापित्वा पठेत् । अस्मिन्नवसरेऽनध्यायाः पठिताः । ते
 च सूत्रानुक्रान्ता एव कर्त्तव्याः आनुपूर्व्या प्रयोजनमेव नास्तीति
 पद्धतिर्न कृता ॥

अध्यापनविधिं वक्ष्यामः । अनमूयवो ब्रह्मचारिण ऋजवः
 सन्तः संयतेन्द्रियाः शुचयोऽध्ययनशीला मेधाप्रतिभान्यायोपगता
 एवंलक्षणाः शिष्या अध्यापयितव्याः । आचार्यः मातृमुख उप-
 विशाति उदङ्मुखो वा, दीक्षितः शिष्य उदङ्मुखः मत्तृमुखो-
 स्त्रो वा । शेषा आचार्याभिमुखा यथावकाशमुपविशन्ति । त-
 तः “अधीहिभो” इत्याचार्यः शिष्यं प्रचोदयति । ततः आचा-
 र्येण निगदिते ओङ्कारं कृत्वा शिष्याः पठन्ति । ततः सततं पठि-
 त्वा समाप्ते पाठके “विरतास्मभो” एवमुक्त्वा भोक्तुं गच्छामो मृ-
 त्रपुरीषे कर्तुं गच्छाम इति स्वं स्वं प्रयोजनं कथयन्ति “विरतास्म”
 इत्येतस्य स्थाने । विसृष्टविरामास्तावत्स्युः पठतामन्तरेण पाठको गच्छे-
 त् । न चान्तरेण गन्तुं दातव्यमप्यतिकीर्त्तन्यार्जारादिकमन्तरेण गच्छे-
 त् । त्रिरात्रमुपोष्याहोरात्रं वा पुनः सावित्रीं जपेत् । ब्राह्मणेभ्यः किं

प्रित्तोरोरात्रमुपरम्भ जघ्वनय ॥

“ अथ कर्तव्यं वक्ष्यामः । तत्र समावृत्तस्य भवति । स्नात्वा
 अग्नौ “अग्निस्तृप्यतु, वायुस्तृप्यतु, सूर्यस्तृप्यतु, विष्णुस्तृप्य-
 तु, ब्रह्मापतिस्तृप्यतु, विरूपाक्षस्तृप्यतु, सहस्राक्षस्तृप्यतु, सोमः, ब्र-
 ह्मा, वेदाः, ऋषयः, सर्वाणि छन्दांसि, ओङ्कारः, वषट्कारः, महा-
 ऋतयः, सावित्री, यज्ञाः, धावापृथिवी, नक्षत्राणि, अन्तरिक्ष-
 द, अहोरात्राणि, सद्गत्याः, सन्ध्या, समुद्राः, नद्यः, गिरयः, क्षे-
 रौषपिचनस्पतिमन्धराप्सरसः, नागाः, वयांसि, सिद्धाः, साध्याः,
 शिवाः, यक्षाः, रक्षांसि, मृतान्येवमन्तानि तृप्यन्तु, श्रुतिं तर्पयामि,
 स्मृतिं तर्पयामि, धृतिं तर्पयामि, रतिं तर्पयामि, मतिं तर्पयामि,
 अद्वायेवे, धारणां च, गाः, ब्राह्मणं, स्यावरं, जघ्नमानि, सर्वमृतानि
 तृप्यन्तु ” इति यज्ञोपवीती । अथ प्राचीनावीती पित्र्यां दिश-
 मीतिपाणः “ शर्वाचनः, माध्यमाः, मृतमदनः, विश्वामित्राः, ज-
 नदग्निः, वामदेवः, अग्निः, भरद्वाजः, वसिष्ठः, मगाथाः, धावमा-
 नाः, सुदत्तकाः, महामृताः, सुमन्तुः, जैमिनिः, वैशंपायनः, पै-
 ला, मूकभाष्यकृतः, गार्ग्यवसुवाञ्जयमण्डुपाण्डव्याः, गार्गी, वा-
 षट्करी, वडवा, प्रातिपत्थी, सुलभा, मैत्रेयी, कहोलः, कौपीत-
 किः, महाकौपीतिकः, सुपङ्गः, आह्वायनः, आश्वलायनः, ऐतरे-
 यः, महैतरेयः, भारद्वाजः, जातुकर्णः, पैङ्गः, महापैङ्गः, वा-
 ष्कलः, गार्ग्यः, शाकल्यः, माण्डूकेयः, महादमनः, उदवाहः,
 औदशादिः, सीयामिः, शौनिकः, शाकपूषिः, ये चान्ये चान्दा-
 र्वास्ते सर्वे तृप्यन्तु ” एवं मन्त्रैकमुदकाञ्जलिं दत्त्वा ततः पितृप-
 तनमपिनामहनामान्पुत्रायां चार्च्यं तर्पणं करोति । तद्यथा “ दे-
 वास्तृप्यन्तु, मित्रभूनिस्तृप्यन्तु, यज्ञदत्तस्तृप्यन्तु ” इति । ततः
 “ पितृवंशास्तृप्यन्तु ” इत्यञ्जलिं क्षिपेत् । अस्मिन्नवसरे न नम्रा

स्त्रियमीक्षेत इत्येवमाद्याचारः पठितः समस्त एव कर्त्तव्यः ।
आनुपूर्व्येण प्रयोजनमेव नास्तीति पद्धतिर्न कृता ॥

कृषिकरणकर्म वक्ष्यामः । रोहिण्यां हलयोक्तकर्णगालवादीनां
प्रारम्भे यत्कर्म तदन्येन ब्राह्मणेन कारयितव्यम् । गृहादेव सिद्धं
हविष्यमन्नं गृहीत्वा क्षेत्रस्य पुरस्तात् “महीधौः पृथिवीचनइमंय-
ज्ञ” मिति मन्त्रेण नमस्कारान्तेन बलिं दत्त्वा ततो “नमोद्यावा-
पृथिवीभ्यां होतृभ्यां पूर्वसूभ्यां विश्वकर्मणोऽनूपोमेष्टमेपातमाहिसि-
ष्टं”मामा सन्ताप्त” मिति प्रतिदिशमुपस्थानं कृत्वा वापयति ॥

उदकतरणकर्म वक्ष्यामः । यस्यां दिश्युदकमागच्छति तस्यां
दिश्यभिमूखो भूत्वा “सर्वासापित्रेविश्वकर्मणोमनुहविर्जुषना”
मिति जपित्वा ततः “समुद्रायवैणवेनयः स्वाहा, नमोवरुणायच-
र्मपतयेस्वाहा, सर्वाभ्योनदीभ्यः स्वाहा” इति उदकाञ्जलींस्ती-
जन्तु जुहोति । अथ वा स्थावराय । तत एभिरेव मन्त्रैः सलिलमू-
र्द्धमुत्तिष्ठ्य ततः तरेत् । तस्मिन् यदि शङ्केद्रासिष्ठं सूक्तं किञ्चि-
ज्जपित्वा ततः “समुद्रज्येष्ठाः सलिलस्यमध्या” दिति जपेत् । अ-
परे त्वेवं वर्णयन्ति । “समुद्रज्येष्ठा” जपेदिदमेव वासिष्ठमिति ॥

आवणीकर्म वक्ष्यामः । तत्र आवणे पूर्णमास्यां कर्त्तव्यम् ।
अत्र स्तरणाधाराज्यभागा निर्विकल्पाः । उपलेपनोल्लेखनाद्याधा-
राज्यभागान्तं कृत्वा ततोऽक्षतमवतूनां स्थालीपाकस्य जुहुयात् ।
“विष्णवेस्वाहा, आवण्यैषौर्णमास्यैस्वाहा, वर्षाभ्यः स्वाहे” ति
हुत्वा ततः स्विष्टकृत्ततो महाव्याहृतिसर्वमायश्चित्तादितन्त्रशेषं स-
मापनीयमिति ॥

सर्ववत्पुष्पकर्म वक्ष्यामः । अत्र स्तरणाधाराज्यभागा नि-
र्विकल्पाः । अस्यामेव पौर्णमास्यां गृहमेव बाह्यतः कृत्वा
ततः अक्षतमवतून् घृतेन मिश्रयित्वा अवदानघर्मेण दिव्याना

सर्पाणां पूर्वायं जुहोति । “देवेभ्यः समधिपतये स्वाहा, अदृभ्यः तदिह”ति पश्चाद्धेन जुहोति । तत एताभ्यामेव मन्त्राभ्यामधिपतये पुरस्तात्पुरस्तात् सर्वेभ्यः पश्चादेवं बडाहुतीर्हुत्वा ततोनेनैव प्रकाशेनान्तरेष्टाणां दिव्यानां पार्थिवानां पदपडाहुतयो ह्यमानाश्चतुर्विधातिर्यवन्ति । होमानन्तरमग्नेरुत्तरतां प्रागग्रेषु कुशेषूदकुम्भं नवं प्रतिष्ठाप्य ततश्चतुर्ध्वपि स्थानेषु कुशान् भूमौ निधाय ततो “दिव्यानां सर्पाणामधिपतिरवनेनिष्ठा”मित्यनेन मन्त्रेणोदकुम्भस्योत्तरां ये कुशा निहिताः तेषां पूर्वाञ्छे हस्तेनोदकमासिञ्चति । “दिव्याः सर्पाववनेनिजता” मित्यनेन मन्त्रेण यथोक्तेनाष्टमकारेण पश्चाद्धे आसिञ्चति । अधिपतये पुरस्तात्पुरस्तात्तिः सर्वेभ्यः पश्चात्पश्चाच्चरेव एवं पट्टं भवन्ति । एवमुत्तरेष्वपि द्रष्टव्यम् । “दिव्यानां सर्पाणामधिपतिः प्रलिम्पतां दिव्याः सर्पाः प्रलिम्पन्ता”मिति फल्गुकेनाप्तु मदेष्टेषूदकनोद्धेषु स्पृशति । ततो “दिव्यानां सर्पाणामधिपतिः प्रलिम्पन्ता सर्पाः दिव्याः प्रलिम्पन्ता”मिति सुगन्धिवना विन्नेपनेन तथैव लिम्पति । “दिव्यानां सर्पाणामधिपतिरावधीतां दिव्याः सर्पाः आवधीता”मिति सुगन्धिपुष्पाणि क्षिपति । “दिव्यानां सर्पाणामधिपतिराञ्छादयता दिव्याः सर्पाः आञ्छादयन्ता”मिति सूत्रतन्तुमुपहरति । “दिव्यानां सर्पाणामधिपतिराहृतां दिव्याः सर्पाः आहृता”मिति कुशतरुष्वेन सौवीर्यज्जनं क्षिपति । “दिव्यानां सर्पाणामधिपतिरीसतां दिव्याः सर्पाः ईसन्ता”मिति आदर्शेनैशमवेक्षयति । “दिव्यानां सर्पाणामधिपतिरेष तेर्वालो दिव्याः सर्पाः एषोर्वालि”रिति हविष्यमन्नं ददाति । उदकदानकंकृतवेष्टनवर्षेकमालिम्पनपुष्पप्रकिरणसूत्रतन्तुमक्षेपणाञ्जनादर्शे सण्वालिदानानि अष्टौ पदार्थाः दिव्यानां सर्पाणामधिपतीनां दिव्यानां च सर्पाणां पट्टकृतोन्मस्यमाना अष्टावतारिणश्चरन्ति । षष्ठीकृतं दि-

नवतं शतं च भवति । एतत्कृत्वा ततः स्विष्टकृत्ततो महाव्याहृति-
सर्वप्रायश्चित्तादितन्त्रशेषं समापनीयमिति । अन्ये त्वेवं व्याचक्ष-
ते “दिव्यानांसर्पाणामधिपतयेस्वाहा, दिव्येभ्यः सर्पेभ्यः स्वाहे-
ति” आहुतेद्वयमेव हुत्वा तत उदकुम्भपूरणादिवलिदानान्तं
कर्त्तव्यम् । चतुर्विंशत्याहुतयो न होतव्या इति । ततोऽनेनैव प्र-
कारेणाऽसतसत्तुभिलोकप्राप्तिद्वेन सर्पेभ्य उदकपूर्वं रात्रौ वाग्यतो
बलिहरणं कुर्यात् । पत्नी च वाग्यता बलिमुपसादयेत् । मार्ग-
शीर्षधुरुचनुदर्शी यावत् सर्पकर्म येन कृतं स “सुत्रामाणंपृथि-
वीधामनेहस”मित्यनेन मन्त्रेण शय्यामारोहते । ततश्चतुरो मासान्
मेचकशायी स्यादिति ॥

आश्वयुजीकर्म ब्रह्मणः । अत्र स्तरणाधाराज्यभागा निर्विक-
ल्पाः । आश्वयुज्यां पौर्णमास्यामुपलेपनोल्लेखनाधाधाराज्य-
भागान्तं कृत्वा पायसस्य चरुः “इन्द्रायस्वाहा, अश्विभ्यास्वाहा,
अश्वपुङ्गव्यास्वाहा, आश्वयुज्यैपौर्णमास्यैस्वाहा, अश्वपतयेस्वाहा,
पिंगलायस्वाहे” ति षडाहुतीराज्यस्य हुत्वा ततः क्षीरघृतविक्रीकृ-
त् “आगावोअग्म” अित्यष्टुर्धैः प्रत्युचमेवमष्टावाहुतीः स्तुवेण हु-
त्वा ततः समवद्य स्विष्टकृत्ततो महाव्याहृतिः सर्वप्रायश्चित्तादितन्त्रशेषं
समाप्य ब्राह्मणान् भोजयेत् । गाश्च सवत्सा एवैतारान्नि वासयेत् ।
अपरे तु व्याचक्षते । घृतपिश्रस्य दध्न “आगावोअग्म” अित्यष्टा-
वाहुतयो होतव्याः ॥

आग्रहायणीकर्म ब्रह्मणः । मार्गशीर्षपौर्णमास्यां येनैव क-
र्मणा सर्पव्रत्युपकर्म कृतं तेनैवोत्सर्गं कृत्वा ततः “शंनोमित्रः शंवरु-
णः” इत्यनेन मन्त्रेण पलाशशास्तया गृहमध्ये भूम्येकदेशं शोधयि-
त्वा ततः “समुद्रादूर्ध्वमधमं वदारादि” त्यनेन मन्त्रेणाऽग्निरभ्यु-
क्ष्य “स्योनाष्टयिविभवे” त्यनेन मन्त्रेण स्तरणमास्तृणाति । ततो

तः सर्वेषां ज्येष्ठः स दक्षिणतः भवि “महान्मवतितिष्ठामि अब” इ-
त्यनेन मन्त्रेण वापपार्श्वैः पस्विर्चने । ततः “उदीर्ध्वमीवो आगा”
इत्यनेन मन्त्रेणोत्तिष्ठति । ततस्तन्मूलां रात्रिं शेरते उपरिष्ठा-
यु स्तेज्या इत्येतत्पूर्णपास्यां कृत्वा ततः श्रुतिपादि प्रातरेव शमीपञ्चा-
शपञ्चैकीकापामागोशरीपोदुम्बरकुष्ठनरुणचदरीणां मुष्टिमादायो-
रप्रात्रे श्योतस्तातनोष्ठं मदिरभ्यं च क्षिप्त्वा ततः “अपनः शोरुचद-
य”मित्यष्टाभिः प्रक्षिम्बः तस्मिन्नुदपात्वे तां मुष्टिं निपज्य निपज्य मद-
क्षिणपदरेभ्यः पाप्मानं धूमतरुणं पातयेत् । यन्मृष्टानां गृह्णाणामभ्य-
पिणं गृहं भवति । ततः इदमेव सूक्तं धुनः प्रयोक्तव्यम् । एवं सर्वेभ्यो
गृहेभ्यः प्रसृज्यं पातयित्वा ततः उदपातमुचरतो गृहस्य नितयेत् ।
ततः कर्त्ता दधिपधुष्टान्मेकीकृत्य दक्षिणा देयेति । एतत्कृत्यो-
पनेनोद्धृतनायाधाराज्यभागान्तं करोति । अस्मिन् कर्मणि स्त-
रणाधाराज्यभागाः पाक्षिकाः । “ग्रीष्मोदेमन्त उग्रारमन्तः
शार्षाः सुकृतं नो अस्तु तेषामृत्नां शरशारदानां निपात एपा-
मुमयेस्यामस्ताहा, अवधेनवदानादिपूर्णेण नमस्त च परेण च वारुणी-
रिषाः गार्गाक्षराजशान्धरीः हाराहा, श्वेतापर्येदार्वाय स्वादेनि, वेदा-
र्याय स्वाहा, तप्तकाशरीशेनेयाय स्वाहे”ति आज्यस्य पदादुतीर्त्तुत्वा
ततः “सुदेमन्तः सुगमन्तः सुग्रीष्यः शनिशीयर्वागुवर्षा शन्तनो-
वर्षाः शारदः शंभरन्तुनः”इत्यनेन मन्त्रेणोपस्थानं कृत्वा ततः पा-
क्षिकः सिष्टकृतो महाप्याहनिर्धर्मश्रावक्षिन्नादेतन्मन्त्रोपे रामाय-
नीपम् । अपरे तु रूपानसने । आग्रहायण्यां पौर्णमास्यां तदेव म-
पृक्षादि कृत्वा ततो “ग्रीष्मोदेमन्त” इत्येवमादिरुर्ध्वं सर्वशनि-
कर्मनानन्तमन्त्रादिनि एतन्मन्त्रं पौर्णमास्यां कर्त्तव्यमिति ॥

अथ कर्म वक्ष्यामः । अथ स्तरणाधाराज्यभागा निरुक्तिः ।
येन पौर्णमास्यामुपनेनोद्धृतनादिस्तरणान्तं कृत्वा कर्मणि-

थुनक्राक्षीमथुनादीनि यावदुपलभ्यन्ते एतानि सर्वाणि बदरी-
पात्रादिमयानि कृत्वा ऐन्द्राग्नी दीर्घदुग्धे लम्बोदरे पुरुषा-
कृती कर्त्तव्ये । रौद्रा गोलकास्तु वृक्षास्त्रयः एतत्सर्वं पिष्ट-
स्य कृत्वा ततः पूर्वयदाधाराज्यभागान्तं कृत्वाऽवदानधर्मेण ऐ-
न्द्राग्नदेवश्चरुः “इन्द्राग्निभ्यां स्वाहे”ति हुत्वा ततश्चरुधर्मेणैव
गोलकेभ्योऽवदानधर्मेण समग्रत्तधान्या कृत्वा गृहीत्वा “रुद्राय
स्वाहे”ति ततः सर्वेभ्योदद्यात्ततः स्विष्टकृत्ततो महाव्याहृतिसर्व-
प्रायश्चित्तादितन्त्रशेषं समापनीयमिति ॥

इति आहिच्छन्नाविषये कौमुद्वरवास्तव्यश्रीवामुदेवकृते सा-
ङ्ख्यशासनगृह्यसंग्रहे चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

अथ कौपीतिकिनृत्तसूत्रम् ।

हरिः ॐ

अथातः पाकपद्मान् व्याख्यास्यामोऽभिसम्भवत्समानो य
सम्पत्तौ सविषयः पाद्व्याह तस्मिन्निष्पद्यते वैवाह्यं वादायाय काल
एके मेते वा गृहपतौ स्वयं उवाचान् वैद्याख्यमपात्रास्यायामन्य-
तौ वाऽकामनो नक्षत्र एके पुरुषस्य विदूकलाभ्वरीपवहुवाभिना-
म्न्यतपस्मादग्निनिष्पद्यते सायं मातरेके सायमाहुतिसंस्कारोऽध्व-
र्युपस्य इत्याचार्याः । मातः पूर्णाहुतिं जुहुयाद्रेण्यवर्चां तृष्णीं
वा । तस्य मातृष्करणहवनकालावग्निहोत्रेण व्याख्यातौ । य-
शोपवीतीत्यादि च सम्पत्तौ सर्वम् । कल्पेकत्वात् । तदप्याहुः-

पाकसंस्था इविःसंस्थाः सोमसंस्थास्तथापराः ।

एकविंशतिरित्येता यज्ञसंस्थाः प्रकीर्तिताः ॥ १ ॥

कर्मापर्वो ब्राह्मणयोजनम् । वायुपर्वश्च श्रुतशीलवृत्तानि गुणाः ।

श्रुतं तु सर्वानित्येति । न श्रुतमपीयात् ॥

अभिदेवमयाध्यात्ममविषयमिति प्रथम् ।

मन्त्रेषु ब्राह्मणे चैव श्रुतमित्याभिधीयते ॥

क्रियावन्तपपीयानं श्रुतवदं तपस्विनम् ।

भोजयेत् तं सकृद्यस्तु न नं मूयाः क्षुद्रहनुते ॥

यां वितर्पयिषेत् काञ्चिदेवतां सर्वकर्मसु ।

तस्या छिदिष्य मन्त्रा दद्यादेवंविधः य वै ॥

नैवंविधे इतिर्यस्तं न मन्त्रेदेवतां कश्चित् ।

निधिर्य मनुष्याणां देवानां पात्रमुच्यते ॥ २ ॥

अथ द्वां पूर्वमासाः । उपोष्य मातृवैश्वानरादृत्ताऽप्राणि

सूर्य आनयति स होमकालः स्वस्वयननमः । सर्वासामावृतामन्यत्र
निर्देशात् सुमनाः शुचिः शुचौ वरुण्यदेशे पूर्णवधानं चहं स्न-
पयित्वा दर्शपूर्णमासदेवताभ्यो यथाविभाशं) स्थालीपाकस्य जु-
होति । स्थालीपाकेषु च ग्रहणासादनपोषणानि, मन्त्रदेवताभ्यो-
ऽवदानधर्माश्च । पूर्वं तु दर्शपूर्णमासाभ्यामन्वारम्भणीयदेवताभ्यो
जुहुयादापौर्णमानाद्दर्शस्याननीतः कालः आदर्शात् पौर्णमासस्य ।
मातराहुतिं चैके सायमाहुतिकालेऽन्ययान्मन्यन्ते, नियतस्त्वेव का-
लोऽग्निहोत्रे प्रायश्चित्तदर्शनाद् भिक्षुकः लभ्य नित्याहुत्योर्वीहि-
यवतन्दुलानामन्यतमद्वाविः कुर्वीताभावेऽन्यदमतिपिद्धम् । तन्दुलौ-
क्षेन, मक्षालयैक इत्येषागमंस्कारः । सायमनये मातस्मूर्यां प्र-
जः पतये चानुमयेऽन्तर्णीं प्राक् मागाहुते समिधमेके, पथोक्तं प-
र्युक्षणम् ॥ ३ ॥

उत्थाग मातंगचम्याहरवः स्वाध्यायमधीयीताद्या नो देव स-
वितरिति द्वे, भशेष्टं मननस्पत इति सूक्तम्, ऋतं च सत्यं चेति
श्रुतमावित्या अवहित्यतेति सूक्तशेषः, इन्द्रश्रेष्ठानीत्येकाहंसः शु-
चिपदित्येका, नमो मउज्य इत्येका, पत इन्द्र मयामह इत्येका घ-
स्रमम्येयेकः, यो मे राजन्नित्येका, ममाग्ने वर्च इति सूक्तं, स्व-
स्ति नो मिमीतामिति च पञ्च ॥ ४ ॥

चंदारः पाकयज्ञा हुताऽहुतः बहुतः भाक्षित इति पञ्च
षडिः श लाथा विवाडे चूडागरण उपनयने केशान्ते भीमन्तो न-
यन इत्यम लक्ष उद्धागवोक्षेनेऽग्निं प्रणीय, निर्मथ्येके विवाह उदग-
यन आपूर्यमाणपक्षे पुण्यादे तुमार्थं पार्णि मुह्ययाथा लक्षणमपञ्चा
स्याद् । यस्या अन्वार्तमद्वावि स्युः । ममाः केशान्ताः आवर्ता-
वपि यस्य स्थानां प्रदक्षिणी ग्रीवायां पद् वीराज्जनयिष्यतीति
विद्यात् ॥ ५ ॥

‘आयामुपग्रहीष्यमाणोऽनृक्षरा इति वरकान् गच्छोतांऽनुमे-
 मरनेऽभिगमने धुष्यन्त्यशानादायोदनुर्म्य चाययई धो ३ इति
 विः मोरयोदेने पाद्पुष्ता गृषा मन्थदुग्धा , आगडवाना गोत्र-
 लयान्यनुकीर्तयन्तः कन्वा परममपुमगती काचने पूर्णगामीपमि-
 एतां पुष्पाक्षनकठगरदिरूपमिआम् । अनाष्टमम्यनाष्ट्यं
 रेतासमोतांऽनामशस्त्वभिर्शास्त्राः । अनामशस्त्वमममममम
 मुगपं गृहेन वा पा द्दत्तान मन्थयित्वा कन्वाया आचारं उदधाय
 पूर्वनि करोमि मजां रेताये दधामि पशुंस्त्रायि दधामि तेजां मन्थ-
 वर्यं त्रायि दधामीति ॥ ६ ॥

‘मोनेधुने जुहोति चतुरस्रं गोमयेन स्पष्टितमपमिष्य पूर्वयो-
 गिदिशोर्गतिर्णा माचीं पितृय उत्तरां देवे माचींमेरु उदकमंदया
 मये लेयां मिमिषा सत्यं दक्षिणत उपगिष्टादूर्ध्वमेका मध्य द-
 कामुत्तरत एका सा अम्युक्ष्यामि मणीयामिमनगा, शिबेनाऽयम-
 स्तु मद्रमनो यमूना वा नो हिमीः स्यावेरं मा गुमरं सप्तो भव
 दिग्दे रं चतुष्पद इत्यादि मणीय तूर्णी वा दक्षिणपदेः सत्य-
 भाद पाणिना मोदकेन विः प्रमाष्टि मन्थगृहनिमित्ताचक्षते सक्त-
 दपगृह्यं विभे ॥ ७ ॥

अथ परिष्कारणम् । मागीः कुशः पवित्र्वा वि विरुत पमर-
 ता पुरस्तात् प्रभवया गृह्यान्मृगान्पयः मज्जादयति । सर्वाश्चातुरो
 दक्षिणतः महगव उदकमंदया भवन्ति दक्षिणतो मय्यार्णं मनिष्ठा-
 य धूर्मुयः दक्षिणि तुमनोमर्यंक्रुतोत्तरतः मधीराः मधीय, को
 वः मगपतीति मध्येन कुगात्रादाय दक्षिणेनारनीति । दातोणं
 नान्सारण मन्थं विध्वेनाऽऽहूतिषु नि-य परिष्कारणं नि-पादोनेषु
 येनि माष्टुकेयः कुशगणे अनिपने मरिचिष्यन्ने भवन्मीये मा-
 देयेन सारपिरता कुशेन पिनाणि वारये स्य इति द्वे श्रीं वा ५-

वन्ति प्रागग्रे धारयन् वैष्णव्यावित्यभ्युस्य कुशतरणाभ्यां मदाक्षि-
णपार्श्वे त्रिः पर्युस्य, महीनां पयोऽभीत्पाज्यस्थालीपादायेवे त्वेत्यादि-
श्रित्योर्जे त्वेत्युदगुद्गास्पोदगग्रे पवित्रे धारयन्नुष्ठाभ्यां चोपकानि-
ष्ठकाभ्यां चोभयतः मतिशृणोर्ध्वग्रे ग्रहे कृत्व, ज्ये मत्यस्याति । स-
वितुष्टा मसक् उत्पुनाम्प्याच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभि-
रित्पाज्यसंस्कारः सर्वत्र । नासंस्कृतेन जुहुयात् रुवे वापः स-
वितुर्व इति ताः मणीताः मोक्षणीश्च ॥ ८ ॥

रुवः पात्रमर्थलक्षणग्रहणम् । सम्येन कुशानादाय दक्षि-
णेन मूले रुवं विष्णोर्अहस्तोऽसीति रुवेणाज्याहुतीर्जुहोत्युत्तरप-
श्चाद्वादिमेरारभ्यात्रिच्छिन्नं दक्षिणतो जुहोति, त्वमग्ने प्रमतिरिति
दक्षिणपश्चाद्वादिमेरारभ्याविच्छिन्नमुत्तरतो जुहोति यस्येमे हिम-
वन्त इत्याग्नेयमुत्तरमाज्यभागं सौम्यं दक्षिणं मध्येऽन्याहुतयोऽग्नि-
जनिता स मेऽमुं जायां ददातु स्वाहा, सोमो जनिमान्तस माऽमुया
जनिमन्तं करोतु स्वाहा, पूषा जनिमान्तस माऽमुष्यै पित्रा मात्रा
भ्रातृभिर्ज्ञातिमन्तं करोतु स्वाहेति । नाज्याहुतिषु नित्पावाज्यभागौ
स्विष्टकृच्च नित्पाहुतिषु चेति माण्डूकेया महाव्याहृतिसर्वप्रायश्चित्त-
प्राज्ञापत्यान्तरमेतदावापस्थानमाज्ये इविधि सव्ये पाणौ ये कुशा-
स्नाम् दक्षिणेनाग्रे संश्रय मूले, सम्येन तेषामग्रं रुवे समनक्ति म-
ध्यमाज्यस्थाल्यां मूलं चाथ चेत् स्थालीपाकेषु रुच्यग्रं मध्यं रुवे
मूलमाज्यस्थाल्यां ताननुग्रहत्याग्नेर्वासोऽसीति तिस्रः समिधोऽभ्या-
धाय यथोक्तं पर्युक्षणमनाम्नातमन्त्रास्वादिष्टदेवतास्वमुष्यै स्वाहा-
ऽमुष्यै स्वाहेति जुहुयात् स्वाहाकारेण शुद्धेन व्याख्यातः मतिश्रुते
होमकल्पः ॥ ९ ॥

प्रकृतिर्भूतिकर्मणां सर्वाणां चाज्याहुतीनां शाखापशूनां चरु-
पाकयज्ञानां च । त एते मयाजा अननुषाजा अनिका अनिगदा

कपौ-पश्चादग्नेः कृन्वामुपवेदयान्वारब्धयां महाव्य. वृत्तिभिस्त्रि-
स्ता जुहोति समस्ताभिश्चतुर्थी मति येतैतस्यां चोदनायामेवमना-
देशे सर्वेषु धूतिकर्मसु पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्चैतामिरर जुहुयात् ॥१॥

सम्राज्ञी श्वसुरे भवेति पिता भ्राता वास्यग्रेण मूर्द्धनि
जुहोति स्तुवेण वा तिष्ठन्नासीनायाः माह्मुख्याः मगह्मुखो, गृ-
भ्णामि ते सौभगत्वाय हस्तिमिति दक्षिणेन पाणिना दक्षिणं पा-
णिं गृह्णाति साहस्रमुत्तमेनोत्तानं तिष्ठन्नासीनायाः माह्मुख्याः
मत्यह्मुखः पञ्च चोत्तरा जपित्वा, अबोहमस्मि सां तरे सा त्वमस्य-
ऽमोहं, यौरहं पृथिवी त्वमृक्कमासि सामाहं सा मामनुव्रता भव ता-
वेह विवहावहै मर्जा मजनयावहै पुत्रान् विन्दावहै बहूस्ते सन्तु
जरदृष्ट्य इत्युदकुम्भजवं भूर्भुवः स्वरिति पूरयित्वा पुष्पांस्तो वृक्ष-
स्य सक्षीरान्तसपलाशान्तसकुशानोप्य हिरण्यमिति चैके, तं ब्रह्म-
चारिणे वाग्यताय मदाय सागुदीच्यां दिशि ता स्येयाः प्रदक्षिणा
भवन्त्यभ्मानं चोत्तरत उपन्याप्ये हि मूनरीप्युत्थाप्या एवमभ्मानमा-
तिष्ठाश्मेव त्वं स्थिरा भव अभितिष्ठ मत्तन्यतः महस्व पृतनायतद-
तिदक्षिणेन प्रपदेनाभ्मानमाक्रम्य प्रदक्षिणमग्निं पर्याणीय तेनैव
मन्त्रेण द्वितीये वसनं मदाय ल जाञ्छमीपलाशमिश्रान् पिता भ्रा-
ता वास्वादक्षलावावपत्युपस्तरणाभिघारणं मलाभिघारणं चाज्येन
ताञ्जुहोति ॥ १३ ॥

इयन्मार्त्युपव्रूते लाजानात्रपन्तिका शिरा ज्ञानेभ्यो भ्रुवासं-
चिरं जीवतु मे पतिः स्यादेति तिष्ठन्ती जुहोति । पतिर्मन्त्रं जपत्य-
ऽभक्रमणाद्येवं द्वितीयमेव तृतीयं तूष्णीं कामन चतुर्थं सागुदीच्यां
दिशि सप्तपदानि मक्रमयतीष एकपट्टजं द्विपट्टी गायस्पोवाय त्रिप-
थायोभव्याय चतुष्पट्टी पशुभ्यः पञ्चपट्टीभ्यः षड्पट्टी मखा
सप्तपट्टी भवेति । तान्यग्निं शमयत्यापोहिष्ठीयाभिस्त्रिभिः स्ये-

जीवन्निर्वाणवित्ता मूर्द्धन्यामिषेच्य मां ददानीं सोऽहं ब्राह्मणेभ्यः
 शिवायान् सर्वेन स्वास्तीपाकादिषु कर्मसु मूर्ध्या विंदुषेवाधुपं
 शीर्षं यदस्य वने प्रायो राजन्यस्याऽऽशो वैश्यस्याऽधिरथ शर्व
 सुविदुषे वाऽग्रेकेभ्योऽऽशं ददाति ॥ १४ ॥

यत्ता मृत्यु पीति मृत्युं गृहान् यनितिष्ठमानायां जीवं मृदन्ती-
 ति मरुदमयापय म्यासम्योगाज्जनं वशी कुरुतेऽऽश्वघ्नीषदन्तेऽपेय-
 दापरीता युवो न गच्छेत् न चक्रेऽभि चैवाभ्यां चक्रयोः पूर्वपा पूर्वपु-
 षापोक्षरमुत्तरी च ग्रे एषम्येभ्येनया फलवतो गृहस्य शम्भा गम्ये-
 कैहां वपातिः काव नेत्या वाभिमम्यापोक्षी युञ्जन्ति । युक्तस्ते
 मधु दक्षिण इति द्वाभ्यां युक्तावनद्वाहावितेनेनाब्धेन युक्ता-
 वरिदमयाप यदि स्य हं विदीप्येन छियेन वादिवाग्ने गृहान् क-
 षो मयाशाधिभ्यवस्य रादिरस्येत्तेनया पदिध्यात्पंषिदशामि-
 ति मर्षिह द्वाभ्यां नो मिषीतामिति पथरी जानि शुर्कं युक्तमि-
 ति स्यवासोऽनवाता विदन् परिपान्धेन इति यतुप्यये, ये पथ-
 री भ्रममाने, यनस्यने शानप्रस इति यनस्यानारब्धं जपति, युवा
 मानांमिति नागमासीदन्त्याममन्यनीति नदीं नरनवापविषा युक्तेभ्य-
 रोऽग्निमिरित्यग्रे मेतर्गं चेह मिषमिति गतपृथक् आतापाः कृ-
 ताः परिहात्य ॥ १५ ॥

आननुद्विषि युक्तं मदिमनुपवेग्नात्तात्पमयां वातेभ्यनयो मृ-
 शोग्यामिना देवेन गृहीतोतेन श्रोकानामवेदेन वेदानां तेन
 सा शपयाम्यमी स्वाहा, वापुः देवेनाग्नादेनयोतेन श्रोकाना प-
 नुदेन वेदानां तेन सा शपयाम्यमी स्वाहा, गूर्येन देवेन योसोदेन
 श्रोकानां तापवेदेन वेदानां तेन सा शपयाम्यमी स्वाहा, यन्ते-
 न देवेन दिवां मेदेन वेदानां तापवेदेन वेदानां तेन सा श-
 पयाम्यमी स्वाहा, धूपः ते वाग्निध्वनयनी देवग्री ताप्ते, य

करोम्यसौ स्वाहेति वा प्रथमया महाज्याहुत्या प्रथमोपहिता द्विती-
यया द्वितीया तृतीयया तृतीया समस्ताभिश्चतुर्थी घोरचक्षुरित्वा-
ज्यलेपेन चक्षुषी विमृजीत, कयानश्चित्र इति तिष्ठभिः केशान्ताज-
भिर्मृशपोतत्पादैव्याभिपजेति चतस्रोऽनुद्रुत्यान्ते स्वाहाकारेण मू-
र्द्धनि संस्त्रावमत्र ईके कुमारमुत्सङ्गमानयन्त्युभयतः सुजात मा ते
योनिमित्येतथाऽपि वा तूर्णी तस्याऽजली फलानि दत्त्वा पुण्याहं
वाचयति पुंभवतीह भवतीहैवस्तमिति सूक्तशेषेण गृहान् प्रपाद-
यन्ति ॥ १६ ॥

दधिक्राव्णोअकारिषमिति दधि संपिचेयाता वाग्यतावासी-
मातामध्रुवदर्शनदस्तमिते ध्रुवं दर्शयति ध्रुवैधि पोष्याममीति,
ध्रुवं पश्यामि प्रजां विदेयेति ब्रूयात् त्रिरात्रं ब्रह्मचर्यं चरेयातामवः
शयीयातां दध्योदनं संभुञ्जीयातां पिबतं च तृप्णुतं चेति तृचेन सा-
यं प्रार्तवैवाहमग्निं परिवरेयातामप्रये स्वाहाऽप्रये स्विष्टकृते स्वाहे-
ति. पुमांमौ मित्रावरुणौ पुमांसावश्विनानुभौ पुमानिन्द्रश्चाग्निश्च
पुमांनं वर्ततां मयि स्वाहेति पूर्वाग्न्येकामा दशरात्रमविप्रवासः ॥ १७ ॥

अथ चतुर्थीकर्म । त्रिरात्रे निर्वृत्ते स्थालीपाकस्य जुहोति,
अग्ने प्रायश्चित्तिरसि त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि त्वं देवानां प्रा-
यश्चित्तिरसि यास्या पतिग्री तनूस्तामस्या अपजाहे । वायो प्रायश्चि-
त्तिरांस त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि यास्या अपुत्रिया तनूस्तामस्या
अपजाहे । सूर्य प्रायश्चित्तिरसि त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि यास्या
अपशव्या तनूस्तामस्या अपजाहे । अर्यमणं नु देवं कन्या अग्नि-
मयज्ञत सेमां देवो अर्यमा मेतो मुञ्चातु मामुतः । वरुणं नु देवं
कन्या अग्निमयञ्जत सेमां देवो वरुणः मेतो मुञ्चातु मामुतः । पूषणं
नु देवं कन्या अग्निमयञ्जत सेमां देवो पूषा मेतो मुञ्चातु मामुतः ।
प्रजापत इति सप्तमी, सौनिष्टकृत्यष्टमी ॥ १८ ॥

अध्याष्टामृजं पेपयित्वर्तुवेलायां, मुदीर्णतः पतितवतीति द्वा-
भ्यामने स्वादाकाराभ्यां नस्तो दक्षिणतो निपिञ्चेत् । गन्धर्वस्य
विज्ञावसोर्मुखवसीत्युपस्थप अञ्जनपिप्यमाणोऽभिमृशेत् । समाप्ते
अये जपेत् । प्राणे तथे रेतो दधाम्यस्रावितपनुप्राण्यात् । यथा
मृषिरमिगर्भा यथा यौरिन्द्रे गर्भिणी वायुर्यथा दिक्षां गर्भं एवं
गर्भं दधामे तेऽस्राविति वा । आ ते योनिं गर्भं पतु पुमान् प्राण
ह्येषुधिषु आशीरो अत्र जायतां पुनस्ते दशमास्यः । पुमांस् पुत्रं
जनयते पुमाननुजायतां तेषां माता भविष्यति जातानां जनयांसि
च पुंसि वै पुरुषे रेतस्रात्स्त्रियामनूयि च तु तथा तदब्रवीद्भाता
तपजापतिरब्रवीत् । प्रजापतिर्व्यदधात् सविता व्यकल्पयत् ।
स्त्रीपूषमन्यात् स्वादपत्पुमांसमादधादिह । यानि मद्राणि बीजानि
पुरपा जनयन्ति नः तेभिर्द्वं पुत्रं जनय सुमसृद्धेनुका मय । अ-
भिकृन्द बीलय स्वगर्भमाधोहि सायय वृषाण वृषश्चायेहि प्रजायै स्वा
दुपाये । यस्य योनिं पतिरेतोमृषाय पुमान् पुत्रो धीयतां गर्भे
अन्तः स पिष्टुहि दशमास्योन्तरुदर स जायताम् । अष्टयतमस्वाना-
मिति वा ॥ १९ ॥

हृषीये मासि पुंसवर्तं पुन्येण श्रवणेन वा सोमांशं पेपयित्वा
कुशकण्टकं वा न्यत्रोघस्य वा स्कन्धस्यान्त्यां युद्धां पूषस्य वा-
ऽग्निष्ठां मंस्थिते वा यज्ञे जुह्वः संस्नात्मयिना रयिं तन्नस्तुरीयं स-
मिद्वाग्निर्वनवात्पशङ्गरूप इति चतसृभिरन्ते स्वादाकाराभिर्नस्तो
दक्षिणतो निपिञ्चेत् ॥ २० ॥

चतुर्थे मासि गर्भरक्षणम् । ब्रह्मणाभिः संविदान इति पट्ट
स्यालीपाकस्य हुत्वाऽस्त्रीभ्यां ते नासिकाभ्यामिति मत्सृचमाज्य-
लेपेनाद्धान्यनुविमृज्य ॥ २१ ॥

सप्तमे मासि प्रथमगर्भे सीमन्तोन्नयनम् । स्नात्वा महगवासं

पश्च दमेन्परेऽथानारब्धाया महाव्याहृतिभिर्हुत्वा स्यालीपाकं श्र-
पयित्वा मुदगौदनमित्येके पुबदुषकम्णानि स्युर्नक्षत्रं च धाता द-
दातु दासुपे मार्ची जीयातुमक्षिर्नि वयं देवस्य धीमहि सुमर्ति
सत्यधर्मेणः धाता प्रजाया उत्तराय ईशे धातेदं विश्वं भुवनं जनान
धाता पुत्रं यजमानाय दाता तस्मा त इव्यं घृतवज्जुहोतेति नेजे-
मेव परापनेति तिस्रः प्रज पन इति पृष्टी विः श्वेतया शलव्या दर्भ-
सूच्या योदुम्बरजलादुभिः सह मल्यैर्दूर्ध्व सीमन्नुन्नयति भूर्भुवः
स्वरित्सुत्तङ्गे निधाय त्रिवृतिः प्रतिमुच्य कण्ठे बध्नात्यपमूर्जावरो-
वृक्ष ऊमीर फालिनी भोत्स्याथाह वीणागाधिनो राजानं संगायनेति
यो व.ध्यन्यो वीरतर इत्युदपात्रेऽक्षतानवानिनीय विष्णुर्षोर्नि क-
ल्पयतु एकामहामति पङ्कुरुनेन पाययेदथास्या उदरमभिमृशेत् सु-
पर्णोऽमि गरुधर्मास्त्रदत्त शिरो गायत्रं चक्षुः छन्दास्पज्ञानि यजु-
पि नाम माम ते तनूं मोहमार्ती गापयेन्महादेहमर्ती वा ऋपभो
दक्षिणा ॥ २२ ॥

काकातन्या मयकचानन्याः कोशातस्या बृहत्याः कालह्रीत-
कस्येति मूत्रानि नेर्षायत्रोपलेपयेद्देशं यस्मिन् प्रजायेत रससा-
मपहृते ॥ २३ ॥

अथ जातकर्म । जातं कुमारं त्रिरभ्य वान्यानुप्राण्याहवा मा-
णि हि यजुषा समर्त्ताह माम्नोदनं हीति । मर्षिमधुनी दध्युदके
च तन्निनीय त्रीडियर्वा वा संनिष्टुष्य त्रिः प्राशयेज्जातरूपेण प्र ते
यच्छामि म'गुमन्मस्त्राय वेदं प्रभूतं मवित्रा मघोना आयुष्मान्
गुप्तिोम देवताभिः शत्रं जीव शरदो लोके अस्मिन्नित्यसाधिति
नामाम्य दत्त ति घोषवदाद्यन्तरन्नःस्थं ह्यक्षरं चतुरक्षरं वाऽपि वा
षळतर हत कुर्यान्न तद्भक्तम् । तदस्य पिता माता च विद्यातां
दशम्या व्यावहारिक ब्राह्मणजुष्टं गोः कृष्णस्य शुक्लकृष्णानि

ओहितानि च रोमाणि मखं कारयित्वैतास्मिन्नेव चतुष्टये तत्रिनीय
चतुः पाशयेदिति पाण्डुकेषो भूर्भुवः इदं त्वयि दधाम्यमौ स्वाहा भू-
भुवः स्वर्गोवाचयमितिहामपुराणमो सर्वान् वेदोऽस्त्वयि दधाम्य-
ऽमी स्वाहेति ॥। येषाजननप।दक्षिणे कर्णे वागिति विः । रागु
देवी मनसा संविदाना प्राणेन वस्तन, भुवो यमुर्वेदं त्वयि दधा-
म्यमौ स्वाहा स्वः तापवेदं त्वयि दधाम्यमौ स्वाहेति शोक्ता जुषता
सा सीपनसाय देवी मही यन्त्रावाणी वाणीचीः मलिला स्वयम्भू-
रिति चानुमन्त्रयेत शण्डूत्रेण विश्वस्य जातकं दक्षिणे पाणावपि-
नक्षोत्पानादूर्ध्वं दशम्या ब्राह्मणेभ्यो दद्यादमा वा कुर्वीत ॥ २४ ॥

दशरात्रे षोत्पानादूर्ध्वं मातापितरौ शिरःस्नातावद्वतवामसौ कु-
मारश्चेतस्मिन्नेव भुक्तिकाभौ स्थालीपाकं श्रपयित्वा जन्मतिथिं हुत्वा
धीनि च भानि सदैवतानि तन्मये जुहुवाद्यस्मिन् जातः स्यात्
पूर्वं तु दैवतं सर्वत्रा आयुष्टे अथ गीर्भिरपमभिनरेण्यः आयुर्नो
देहि जीवसे आयुर्दा इतिपा दधानो घृतपतीको घृतयोनिरेधि घृतं
मीत्वा मधुचातु गध्वं पितेव पुत्रमिह रत्ननादिषमिति । सोम महे
भगमिति दशमीस्थालीपाकस्य नामधेयं प्रकाश कृत्वा ब्राह्मणान्
स्वस्ति वाच्यैवमेव मामि मासि जन्मतिथिं हुत्वेर्द्धे संवत्सराद् एषो-
ऽग्नी जुहोति ॥ २५ ॥

अन्ये कृत्तिकाभ्यः प्रजापतये रोहिण्यै सोमाय मृगाशिरसे
हस्तायाभ्योदितये पुनर्वसुभ्या बृहस्पतये पुष्याय सप्येभ्यो श्ले-
षाभ्यः पितृभ्यो मघाभ्योमघनाय ऋतुगुनीभ्यामर्षभ्यो फल्गुनी-
भ्यां मरिच्रे हस्ताय राष्ट्रे चित्रायै वायवे स्वातय इन्द्राग्नेभ्यो
विशाखाभ्यो मित्राणानुराधाया इन्द्राय ज्येष्ठायै निरर्त्यै मृगा-
याऽभ्योऽषाढाभ्यो ब्राह्मणेऽभिजिते विष्णवे श्रवणाय चतुर्भ्यो
घनिष्ठाभ्यो वरुणाय शतभिषजेऽनार्यकपदे शोष्ठ्याभ्योऽर्द्रा-
भ्यो

ध्याय मोष्टपदाभ्यः पूष्णे रेवत्या आश्विभ्यामश्विनीभ्यां बभाव
भरणीभ्यः ॥ २६ ॥

पष्ठे मास्यन्नमाशनम् । आजमन्नाद्यकामस्तैत्तिरं ब्रह्मवर्चसकामो
मात्स्यं जवनकामो घृतौदनं तेजस्कामो दाधिमधुघृतमिश्रमक्षं प्राश-
येत् । अन्नपतेऽन्नस्य नो देहानमीवस्य धुष्मिणः प्रप्रदातारं ना-
रिप ऊर्जन्तो धेहि द्विपदे चतुष्पदे यश्चिद्धि महश्चिद् । इममन्न
आयुषे वर्चमे तिमममोजो वरुणसोमराजन मातेवास्मा अदितिः क्ष-
म्यं साद्विश्वेदेवा जरदाष्टिर्यथा सदिति हुत्वाऽन्न आयूषीत्यमि-
मन्पदगग्रेषु केरेषु, स्योना पृथिवि भवेत्युपवेश्य, महाध्याहृति-
भिः माशनं शेषं माता माशनीयात् ॥ २७ ॥

संवत्सरे चूडाकर्म तृतीये वा वर्षे, पञ्चमे सत्रियस्थ, सप्तमे
वैश्यस्याग्निमुपसमाधाय श्रीहिमवानां तिलमाषाणामिति पात्राणि
च पूरयित्वानहुं च गोमयं कुशभिर्चं च केशप्रतिग्रहणादशन्नव-
नीतं लोहक्षुरं चोत्तरत उपस्थाप्य संपृच्यध्वम् ऋतावरीरुमिणा
मधुमत्तमाः पृञ्चती मधुना पयो मन्त्रा घनस्य सातय इत्युष्णा-
स्वप्मृशीता आमिञ्चति । आप उन्दन्तु जीवसे दीर्घायुत्वाय वर्ष-
से श्यायुषं जमदग्नेः कश्यपस्य श्यायुषमगस्त्यस्य श्यायुषं य-
द्देवानाम् श्यायुषं तत्ते करोमि श्यायुषमित्यप्ताविति शीतोष्णा-
भिराद्भिर्दक्षिणं केशपक्षं त्रिरभ्यनक्ति शन्नल्पैके विजटान् वा कृ-
त्वा नवनीतेनाभ्यज्यौ ओषधे व्रायस्त्रैनमिति कुशतरुणमन्तर्दधा-
ति केशान् कुशतरुणं चादर्शेन संस्पृश्य, तेजोऽसि स्वाधितिष्टेयि-
ता मेनं हिंसीरिति लोहक्षुरमादत्ते । येनावपद् सविता इयश्चग्रे
धुरेण राज्ञो वरुणस्य विद्वान् येन घाता बृहस्पतिरिन्द्रस्य चावप-
च्छिरः तेन ब्रह्माणो वपनेदमश्यायुष्मान् दीर्घायुरथमस्तु वीरोऽमा-
विति केशाग्राणि छिनत्ति कुशतरुणं चैवं द्वितीयमेवं तृतीयमेवं

द्विचरतो निकसयोः पष्ठे सप्तमे गोदानकर्मण्येतदेव गोदानकर्म
पञ्चदशकर्म षोडशे वर्षेऽष्टादशे वा तृतीये तु प्रवपने मां ददा-
त्यहं च वासस्तृष्णीवावृतः कन्यानां प्रागुदीच्यां दिशि वक्षी-
षधिके देशेऽपि वा सर्पापे केशाजिखनन्ति नापिताय धान्यपा-
त्राणि नापिताय धान्यपात्राणि ॥ २८ ॥ इति प्रथमोऽध्यायः ॥

ॐ गर्भाष्टपेषु ब्राह्मणमुपनयतेनेनाजिनेन गर्भदशमेषु वा
गर्भकादशेषु सात्रियं रौरवेण गर्भद्वादशेषु वैश्यं गव्येनाषोडशाद्
वर्षाद् ब्राह्मणस्यानतीतः काल आद्वाविंशात् सात्रियस्यात् ऊर्ध्वं
पणितशावित्रीका भवन्ति । नैनानुपनयेषुर्नाध्यापयेषुर्न याजयेषुर्न-
भिर्व्यवहरेयुरहतेन वा सर्वान्मेषालिनो मौञ्जी मेषला ब्राह्मणस्य
पशुर्गोशक्तिपस्योर्णासूत्री वैश्यस्य, पालाशो वैश्यो वा दण्डो ब्रा-
ह्मणस्य नैयग्रोधः सात्रियस्योदुम्बरो वैश्यस्य, भाणसंमिश्रो ब्राह्म-
णस्य ललाटसंमिश्रः सात्रियस्य केशपंपितो वैश्यस्य । सर्वे वा
सर्वेषाम् । येनावदेनोपनयेताचार्याधीनं तत्परिवाध्योपनेयस्यादा-
प्त्युपाकृत्वा जपनेनार्जितं तिष्ठतः प्राह्मुस्त आचार्यस्तिष्ठति-
ष्ठन्मुपनयम् ॥ १ ॥

इयं दुरुक्तात् परिवायमाना वर्णं पवित्रं पुनरी त आगात्
शाणापानाभ्यां यत्नमाविशन्ती सखा देवी मुभया मेषलं पमिति
विमेषन्ती मदाक्षिणं त्रिः परिवेष्ट्य ग्रन्थिरेकस्त्रयोऽपि वाऽपि वा प-
ञ्च यज्ञोपवीतं कृत्वा यज्ञोपवीतमसि यज्ञस्य त्वेनोपनयामीत्यञ्ज-
लीं पूरयित्वापैनमाह को नाम्मासीत्यसावहं भो इतीतरः समाना-
ऽऽप्येव इत्याचार्यः समानार्थेयोऽहं भो इतीतरो ब्रह्मचारी भवान्
मृहीति ब्रह्मचार्यहं भो इतीतरो भूर्युःस्वस्तिस्वस्याञ्जलाञ्जलींस्त्रीन्
आसिष्य दक्षिणोत्तराभ्यां पाणिभ्यां पाणी संष्ट्य जपते देवस्य
त्वा सावेतुः प्रसवेऽभिन्नोर्वाहुभ्यां पूज्यो हस्ताभ्यामुपनयाम्य-

ऽमावेति गणानां त्वेति गणकामानामन्तामारिष्यतेतियोधान्यहा-
व्याहृतिभिर्व्याधितान् ॥ २ ॥

भगस्ते इस्तमग्रहीत् सविता इस्तमग्रहीत् पूषा ते इस्तम-
ग्रभीदर्यमा इस्तमग्रभीन्मिवस्त्वमसि धर्मणाग्निराचार्यस्तव अ-
सावहं चोभावग्न एतं ते ब्रह्मचारिणं परिददामीन्द्रैतत्ते ब्रह्म-
चारिणं परिददामि विश्वेदेवा एतं वो ब्रह्मचारिणं परिददामि
दीर्घायुस्त्राय सुमजास्त्राय सुवीर्याय रायस्पोषाय सर्वेषां वेदाना-
माधिपत्याय सुश्रोत्राय स्वस्तये ऐन्द्रीमावृतमावर्त आदित्यस्या-
वृतमन्वावर्त इति दक्षिणं बाहुमन्वावृत्य दक्षिणेन प्रादेशेन दक्षिण-
मंसमन्वावृत्यारिष्यतस्ते हृदयस्य मिथो भूयासमिति हृदयदेश-
मभिमृशति तूर्णीं प्रमव्यं पर्यावृत्यायास्योर्द्ध्वान्नालं पाणिं हृदये
निधाय जपति ॥ ३ ॥

मम धने हृदयं ते दधामि मम चित्तमनुचितं ते अस्तु मम वा-
चमेकमना जुषस्व बृहस्पतिष्ठानि युनक्तु मयमिति कामस्य ब्रह्म-
धर्चस्यासाविति तेनैव मन्त्रेण तथैव पर्यावृत्य दक्षिणेन प्रादेशेन
दक्षिणमंसमन्वारभ्य जपति ब्रह्मचार्यसि समिधमाघेष्टपोशानकर्म-
कुत्मादिवा वाचं यच्छासमिदाधानादेया ते अग्ने समिदित्यभ्या-
दधाति समिधं तूर्णीं वा ॥ ४ ॥

संवत्सरे सावित्रीमन्वाह त्रिरात्रे अन्वक्षं वा गायत्रीं ब्राह्म-
णायानुब्रूयात् त्रिष्टुभं सत्रियाय जगतीं वैश्याय सावित्रीं त्वेको-
त्तरेणाग्निमुपविशतः प्राह्ममुख आचार्यः प्रत्यह्ममुख इतरः । अ-
धीहि भो३ इत्युक्तवाचार्यं ॐङ्कारं प्रयुज्यायेतर वाचयति सावि-
त्रीं भो अनुब्रूहीत्यथास्मै मन्वाह तत्प्रवितुर्वरेण्यमियेतां पञ्चोऽर्द्ध-
वर्चशो नवानम् ॥ ५ ॥

आपो नाम स्थ शिरा नाम स्थोर्जा नाम स्थाऽजर नाम

सोऽपवा नाम स्याऽमृता नामस्य तासां बोधीय सुमतौ माधत्तैवेव
 शिरप आचमय्य स्वस्ति नो मिमीतामिति पञ्चर्चेन दण्डं प्रयच्छति
 सौ दासेणा मदाक्षिणमग्निं पर्यास्थीत्य भिक्षते ग्रामं मातरं त्वेव
 मयमां या चैवं न मत्याचक्षीताचार्याय भैक्षं निवेदयित्वाऽनुज्ञातो
 गुरुणा भुञ्जीतादरहः समिदाधानं भिक्षाचरणमधः शय्यां गुरु-
 श्रूषेति ब्रह्मचारिणो नित्यानि ॥ ६ ॥

अथानुवाचनस्याग्नेरुत्तरत उपविशतः ब्राह्ममुख आचार्यः
 मत्सङ्मुख इतरोऽभिवाच्य पादावाचार्यस्य दक्षिणेन जानुनाक्रम्य
 मूले कुक्षतद्वयान् दासिणोत्तराभ्यां पाणिभ्यां मध्ये परिपृष्ट्य तां
 सत्त्वेनाचार्योऽग्रे संश्रूय दक्षिणं नाज्जिः परिपिञ्चयेत्तरं वाचयति
 सावित्रीं यो ३ अनुग्रहीतीतरः गायत्रीं ते अनुग्रहीमीत्याचार्यो
 गायत्रीं यो ३ अनुग्रहीतीतरो गायत्रीं ते अनुग्रहीमीत्याचार्यो
 वैश्वामित्रो यो ३ अनुग्रहीतीतरो वैश्वामित्रो ते अनुग्रहीमीत्याचा-
 र्यो ऋषीं यो ३ अनुग्रहीतीतर ऋषींस्ते अनुग्रहीमीत्याचार्यो देव-
 ता यो ३ अनुग्रहीतीतरो देवतास्ते अनुग्रहीमीत्याचार्यः श्रुतिं
 यो ३ अनुग्रहीतीतरः श्रुतिं ते अनुग्रहीमीत्याचार्यः श्रद्धामेधे यो ३
 अनुग्रहीतीतरः श्रद्धामेधे अनुग्रहीमीत्याचार्य एवमेव सृषेयस्य
 पश्य यो यो मन्त्रो यदेतस्यो वच्छन्दाश्च तथा तं तं मन्त्रमनुग्र-
 हादापि वा विदन्नुविदेत्तच्छन्दासि तत्सवितुर्वरेण्यमित्येतां पञ्चो-
 ऽर्च्यो नवानामित्येवेति ममाम अहाचार्य एवमेकैकस्यपि मनुवाकं
 वाऽनुग्रहात् सुष्टमूकं पञ्चवाकं पाषाद्रा गुरुमन्त्रेणाद्योत्तेयतायं गृह्यं
 वाऽनुग्रहादपेननुवाकस्य र्वकैकां गृह्यां दाविहैषा मष्टतिगिति कामं
 गृह्यादाचार्य इत्येतां पञ्चाध्याये व्याख्यातं कुक्षतद्वयानादाया-
 ऽऽननुहेन मूले कुण्डं कृत्वा यथाभूतं कुशेण्यो निषिध्यत्यहःशेषं
 स्थानमुपवाचय ॥ ७ ॥

अपराद्धेऽक्षतधाना भिक्षित्वाऽऽज्याहुतिधर्मेणाग्नौ पाणिना जुहुयात् सदसस्पतिमदभुतमिति मत्पृचः सूक्तशेषेण भक्षैराचार्य स्वस्तिवाच्य ॥ ८ ॥

अग्नये समित्पाणिः सन्ध्यामास्ते नित्यं वाग्यत उत्तरापरा-
भिमुखोऽन्वष्टमदेशया नक्षत्राणां दर्शनादतिक्रान्तायां महाव्या-
हृतीः सावित्री स्वस्त्ययनानि च जपित्वैवं प्रातः प्राङ्मुखस्तिष्ठ-
न्नामण्डलदर्शनात् ॥ ९ ॥

उदिते प्राध्ययनमहरहः सायं प्रातरग्निमुपसमाधाय परित-
मृष पर्युक्ष्य दक्षिणे जाम्बाच्याग्नये समिधमाहर्षं धृते जातवेदसे
स मे श्रद्धां च मेधां च जातवेदाः प्रयच्छतु स्वाहा । एधोऽस्ये-
धिपीमहि समिदसि तेजोऽसि तेजो मयि धेहि स्वाहा । समिद्धो
मां समर्द्धय प्रजया च धनेन च स्वाहा । एषा ते अग्ने समित्तया
वर्द्धस्व चाचप्यायस्व वर्द्धिपीमही च वयमाचप्यासिपीमहि स्वाहे-
त्यथ पर्युक्ष्याग्निं श्रद्धां च मेधां चाविनिपातं स्मृतिं च मे
ईक्षितो जातवेदा अयं शुनघ्नः संप्रयच्छत्वित्यग्निमुपतिष्ठते । सौप-
र्णव्रतभाषितं दृष्टवृद्धसम्प्रदायानुष्ठितं श्यायुषं पञ्चभिर्मन्त्रैः प्रति-
मन्त्रं ललाटे हृदये दक्षिणस्कन्धे वामे चततः पृष्ठे च पञ्चसु मस्मना
त्रिपुङ्गं करोति स एतेषां वेदानामेकं द्वौ वीन् सर्वान् वाऽधीते य
एवं हुत्वाग्निमुपतिष्ठते ॥ १० ॥

अथ व्रतादेशनम् । तस्योपनयनेन कल्पो व्याख्यातो न
सावित्रीमन्त्राद् । दण्डप्रदानान्तमित्येके । उदययने शुक्लपक्षेऽहोरात्रं
ब्रह्मचर्यमुपेत्याचार्योऽमांसाशी ब्रह्मचारी चतुर्दशीं परिहाय्याष्ट-
मीं चाद्योत्तमे चके यां बान्धां भ्रमशस्तं मन्येत तस्यां शुक्रिये
ब्रह्मचर्यमादिशेत् विरात्रं ब्रह्मचर्यं चरेद् द्वादशरात्रं सवत्सरं वा या-
वद्वा गुरुर्मन्येत शाकरं तु संवत्सरं व्रातिकर्मापनिषदं च पूर्णं काले

चरिते ब्रह्मचर्ये शंभोर्बाहस्पत्यान्ते वेदेऽनूक्ते रहस्यं श्रावयिष्यन्
काकनियमं चादेशेन प्रतीयेत ॥ ११ ॥

कृतप्रातराशस्यापराह्णेऽपराजितायां दिशि हुत्वाचार्योऽथैनं
पास्वेव देवतासु परीतो भवति तास्वेवैनं धृञ्छत्यग्नाविन्द्र भा-
दित्ये विश्वेषु च देवेषु चरितं ते ब्रह्मचर्यमिति चरितं भोः इति
मत्पुक्ते पश्चादग्ने पुरस्तादाचार्यस्य भाह्मुक्ते स्थितेऽहतेन वास-
साचार्यः प्रदक्षिणं मुखं त्रिः परिवेष्ट्योपरिष्ठादग्नाः कृत्वा यथा
न संभ्रज्येत त्रिरात्रं सयिदाधानं भिक्षाचरणमथः शस्यां गुरुश्रूपां
चाकुम्वाग्यतोऽप्रमचोऽरण्ये देवकुलेऽग्निहोत्रे धोपवसस्वेत्यत्र हैके
तानेव नियमोऽस्तिप्रुतो रात्र्यामेवोषदिशन्त्याचार्योऽमांसाशी ब्र-
ह्मचारी त्रिरात्रे निवृत्ते रात्र्यां वा प्रायान्निष्कामजैतानीसेतानध्या-
पान् पिशितापं चण्डालं सूतिकां रजस्वलां तेदनिमपहस्तकौष्ठम-
धानं सर्वाणि च क्षवकपाणि यान्यास्येन भविष्येऽस्य स्वस्पवासां
निरसनुदित आदित्येऽनुवाचनयध्मेण वाग्यतापोष्णीपिणेऽन्वाह
महानाम्नीत्येवैव नियमोऽपोत्तरेषु प्रकरणेषु स्वाध्यायमेव कुर्वत
आचार्यस्येतरः शृणोत्पुष्णीपभाजं दक्षिणा गां ददाति रथमिन्धु-
षादिषीति च मणवेन वा सर्वमवर्हके वैश्वदेवं अरुं कुर्वते सर्वेषु
प्रकरणेषु यथापरीतमिति माण्डूकेयः ॥ १२ ॥

अथातो दण्डनियमानान्तरा यमनं कुर्यादात्मनो दण्डस्य
चाप चेदण्डमेखलोपवीतानामन्यतयादिशीर्येत छिद्येत वा तस्य
तत्प्रापश्चित्तं बहुद्रोहं रथस्य मेखलाचेदसन्धेया भवत्यन्या कृत्वाभु-
मन्त्रयेते ।

मेध्यामेध्याविभागश्चे मेधि देविमरस्वति ।

मेखले स्कन्नामन्त्रं सन्तनुष्व व्रतं मय ॥ त्वमग्ने व्रतमृच्छु-
चिरग्ने देवो इहावह । उपयज्ञं इविश्र नः व्रतामि विश्रद् व्रतपा

अदाभ्यो भवानो दूतो अजरः सुवीरः दधद्रुजानि सुमृदीको अग्रे
गोपाय नो जानवेदस उपवीतं च दण्डे बध्नाति । तदप्येतत् ।

यज्ञोपवीतदण्डं च मेखलामाजिनं तथा ।

जुहुयादप्सु घ्ने पूर्णे वारुण्यर्चा रसेन वा ॥ ॥ १.३ ॥

अथ वैश्वदेवो व्याख्यातो होमकल्पो वैश्वदेवस्य सिद्धस्य सायं
मातृगृहेऽग्नौ जुहुयादग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहेन्द्राग्निभ्यां स्वा-
हा विश्वकर्मणे स्वाहा भरद्वाजवन्वन्तरये स्वाहादितये स्वाहा-
ऽनुमनये स्वाहाग्रये स्विष्टकृते स्वाहेति हृत्यैतासां देवतानामथ वा-
स्तुमभ्ये यन्ति हरदेवताभ्यश्चैव देवताभ्यो नमो ब्रह्मणे घ्राक्षणे-
भ्यश्च वास्तोष्पते प्रतिज नीहास्पानिनि वास्तुमभ्ये वास्तोष्पतये
चाय दिक्षां प्रदक्षिणं यथारूपं यन्ति हरति नम इन्द्रायेन्द्रेभ्य-
श्च नमो यमाय याम्येभ्यश्च नमो वरुणाय वारुणेभ्यश्च नमः
सोमाय सौम्येभ्यश्च नमो बृहस्पतये बार्हस्पत्येभ्यश्चाथाऽऽदि-
त्यमण्डले नमोऽदितय आदित्येभ्यश्च नमो नक्षत्रेभ्य ऋतुभ्यो
मानेभ्योऽर्द्धमानेभ्योऽङ्गारात्रेभ्यः संवत्सरेभ्यः पूष्णे पथिकृते धात्रे
मरुद्भ्यश्चेति देहलीषु विष्णवे हृषादि वनस्पतय इत्युलूखले ओष-
धीभ्य इयोपधीनां स्थाने पर्जन्ययाज्य इति मणिके नमः श्रियै
क्षत्रयाथां शिरानि पादतो भद्रकाल्या अनुगुप्तं देशे नमः सर्वाश्वभू-
तयेऽथान्तरिक्षे नक्तञ्चरेभ्य इति मायमहश्चरेभ्य इति मातर्ये देवास्त
इति चाग्निज्ञाताभ्यो देवताभ्य उत्तरतो घनपतये च प्राचीनावीती
दक्षिणतः शर्षाघ्नयति ये अग्निद्रुग्धा इति देवापेनृनेरेभ्यो इत्या
श्रोत्राय भोजयेद् ब्रह्मचाग्निं भिक्षां दद्यादनन्तरं सौवामिनीं गार्भिणीं
कुमारान् मथिर्विराँश्च भोजयेच्छुभ्यः श्वपचेभ्यश्च वयोभ्यश्चापेद्
भूमाविति नानवगमश्चिन्मात्रैको न पूर्व भोजयन्तं निन्दते अम-
चेतः इति ॥ १.४ ॥

वर्णां वेदार्थाणामन्यतम आगच्छेद्गोपशुभ्रमत्रं वा यत्
सायान्यतमं मन्येत तत्कुर्यान्नाप्यसौऽर्थः स्वाद्विपक्षमभिविवाहं कुरु-
तेत्येव ब्रूयाद्विवाहाय याजापत्न्यो राज्ञ पेन्द्रः पिपास मैत्रः सानका-
पैन्द्राग्रो ययस्यसकृत् संवत्सरस्य सोमेन पजेन कृत्स्नार्था एवैनं
याजयेदुर्नाकृतार्थास्तदापि भवति ॥ १५ ॥

मनुष्ये च सोमे च पितृदैवतकर्मणि ।

अत्रैव यज्ञो हि स्वाभ्यान्वजेत्यग्रवीन्मनुः ॥

आचार्यश्च पिपा चोषी मत्स्य चानतिपिष्टदे ।

ते याद्विदध्युस्तद कुर्यादिति धर्मो विधीयते ॥

नैक्याग्निणमतिरिधं विमोष्यागमेव च ।

वषास्वितं गृहे विद्याङ्गायां यथाग्नयोऽपि वा ॥

अग्निहोत्रं बलीवर्दाः काले चातिथिरागताः ।

बालाश्च कुम्भदाश्च निर्दहन्त्यपमानिताः ॥

अनहुतानग्निहोत्रं च ब्रह्मचारी च ते जयः ।

अश्रमश्च एव सिद्ध्यन्ति तेषां सिद्धिरनभवात् ॥

देयताः पुरुषं गृष्टा अहरहर्हृदयेधिनम् ।

भागार्थमुपमर्षन्ति ताम्यो निर्वधुमर्हति ॥ १६ ॥

दृष्टान्यप्युञ्जतो नित्यमग्निहोत्रं च जुहोतः ।

सर्वं सुकृतमादधे ब्राह्मणोऽनर्धितो वसन् ॥

उदपात्राक्षु दातव्यमाकाशान्मुहृषादपि ।

आमृक्तादानुवाकाद्वा ब्रह्मपशोऽभिधीयते ॥

नोपवासः प्रवासे स्यात् पथी भारयते जनम् ।

पुत्रो भ्राताऽपवा पत्नी शिष्यो वास्य बलिं हरेत् ॥

वैश्वदेवमिदं ये तु साधं मातः मकुर्वन्ते ।

ते अर्पणमुपा कीर्त्या प्रजापिष्य सप्तप्रयुरिति ॥ १७ ॥

ब्रह्मचारी भवत्स्यन्नाचार्य्यमामन्त्रयते प्राणापानयोरित्युपांशोमहं
वत्स्यामि भो ३ इत्युच्चैः प्राणापाना उहव्यचास्त्वया मयधे दे-
वाय त्वा गोप्त्रे परिददामि देवसवितरेष ते ब्रह्मचारी परिददामि
ते गोपायस्व ते मामृधस्वेत्युपांशो स्वस्तीत्युच्चैराचार्य्यः स्वस्ती-
त्युच्चैराचार्य्यः ॥ १८ ॥ ॥ इति मृधमूत्रे द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥

स्नानं समावर्त्यमानस्नानहुहमित्युक्तम् । तस्मिन्नुपवेश्य के-
दाशमश्रूणि वापयति लोमनखानि च धीहियवैस्तिलसर्पपैरपामागैः
सदापुष्पीभिरित्युद्राप्पापोहिष्ठीयेनाभिपिच्यारुंकृत्य युवं बस्त्राणीति
वाससी परिषायायाऽऽर्यै निष्कं वध्नात्यायुष्यं वर्चस्यं ममान्ने वर्च
इति वेष्टनं घृहं घृहमहनेति च्छवमारोहतेत्युपानहौ दीर्घस्ते अस्व-
कुश इति वैष्णवं दण्डमादत्ते । भतिजीनस्तदहरासीत धनस्पते वी-
ह्वङ्गः घास इत्येति रयमारोहयेद्यत्रैनं गवा वा पशुना वा अर्हये-
युस्तत्पूर्वमुपतिष्ठेत् गोभ्यो वा समावर्तेत फलवतो वा वृक्षादिन्द्र-
श्रेष्ठानि द्रविणानि घेहि स्योना पृथिवी भवेत्युचेशेहलीस्पितमन्नं
तदहर्भुजिताचार्य्यं वस्त्रयुगं दद्यादुष्णीषमणिकुण्डलं दण्डोपानहं
छत्रं च ॥ १ ॥

अगारं कारयेप्यग्निहोत्राद्याय विशः परिपृहामीत्युदुम्बर-
शाखया त्रिः परिलिख्य मध्ये स्थण्डिले जुहोति कोऽसि कस्या-
ऽमिकायते ग्रामकामो जुहोमि स्वाहा । अस्यां देवानामसि मागधे-
यमितः प्रजाताः पितरः परेताः । विराड्वजुहदग्रामकामो न दे-
वानां किञ्चनान्तेरेण स्वाहोति स्थूणागर्गन्त्वाद्यित्त्वोदमन्धाना-
सिच्य इमं विमिन्वे अमृतस्य शाखां मघोर्धारां प्रतरणीं बभूना-
म् । एनां शिशुः क्रन्दत्याकुमार एनां घेनुः क्रन्दतु नित्यवत्सेत्यु-
दुम्बरशाखां घृतेनाक्ता दाक्षिणे द्वाप्ये गते निदधाति । इमामुच्छ-
यामि सुवनस्य शाखां मघोर्धारां प्रतरणीं बभूनाम् । एनां शिशुः

ऋदत्ताकुमार एतां केतुः ऋदत्तु वाकवत्सेत्युत्तरत एवं द्वयोर्द्वयो-
र्दक्षिणतः एवाद्युत्तरतश्च इमापद्मस्य वृक्षस्य शाखां घृतमुसलीम्
मये पिबेतामि । एतां विष्टुः ऋदत्ताकुमार आस्पन्दन्तान्धेनवो
निर्यत्ता इति स्यूणाराजमुच्छ्रयत्येनं कुमारस्तरुण आवत्तो मु-
नस्यसि एनं परिस्सृतः कुम्भ्या आदध्नः कलशैर्ममन् ॥ २ ॥

ए ईव स्यूणे मतिविष्टु धुवाजापती गोमती सीलमावती
तिष्ठ घृतमुसमाणैव तिष्ठ निमित्तानि विल्विलास्याजेरावती
वये पोपस्य दृम्भतां मा मापन्नवायवः । उपहृता इह ताव उप-
हृता अत्रावयः अथो अत्रस्य कीलाउ उपहृतो वृहेषु नः । रथ-
भो मतिविष्टु वाग्देव्ये अयस्य बृहतिस्तमायेति स्यूणाराजममि-
श्रानि तैमित्तस्य स्यूणाः संमृशति सत्यं च अदां चेति पूर्वं पद्म-
क्ष दक्षिणा चेति दक्षिणे, वलं चीजश्रेष्ठपरे, वल्ल च वल्लं चेत्सु-
धो श्रीस्तूपो धर्मस्यूणाराजोऽहोरात्रे द्वारफलके सेवतारत्रिपान-
मुता समुद्रमध्यक्तमश्रमर्न स्तूपस्याघस्तात्रित्वेन ॥ ३ ॥

वास्तोष्पनीये कर्मण्यग्निं दधामि मनसा शिवेतायमन्तु सं-
गमनो वमूनां मा नो हिंसी स्यविरं मा कुमारम् । धर्मो भर द्वि-
पदे शं चतुष्पद इति वृक्षमग्निं वाह्यत उपसवापाय मायग्रेषु नवेषु
कुशेष्टकुम्भं नवं मतिष्ठाप्यारिष्टा अस्मार्क क्षीरा मा परासोवेनो
पनमित्तमिमम्य रयन्तस्य स्तोत्रियेण पुनराशाय ककुप्कारं
विष्टुः पूर्वाह्ने जुहोति वाग्देव्यस्य मध्यन्दिने बृहतौऽपराह्णे मदाप्या-
हनयश्चान्तो वास्तोष्पने इति तिस्रोऽधीवहा वास्तोष्पते वास्तोष्पने
धुरा स्यूणा सौविष्टकृती दशमि स्यावाकस्य रात्रौ ज्येष्ठं पुत्रया-
दाय जायां च सहचान्यः मययेत इन्द्रस्य गृहाः शिवा वमूयन्तो
रुद्रपिनस्तानहं मयये सह जायया सह मजया सह पयुभिः सह
रापरसोवेण सह यन्मे किञ्चास्ति तेन ॥ ४ ॥

शमं शमं शिवं शिवं सेमाय वः शान्त्यै प्रपद्येऽभयं नो अस्तु
 ग्रामो मारण्याय परिददातु विश्वमहाय मा परिदेहीति ग्रामाभिष्का-
 मन्नरण्यं ग्रामाय परिददातु महविश्वाय मा परिदेहीति । ग्रामं प्र-
 विशन्नरिक्तोः गृहान् भद्रान् सुमनसः प्रपद्ये वीर्यनो वीरतरः सु-
 वीरान् इरां वहतो घृतमुखमाणा अन्येष्वहं सुमनाः संविशेयमिति
 सदा प्रवचनीयः ॥ ५ ॥

अनाहिताग्निः प्रवप्स्यं गृहान् समीक्षते । इमां मे मित्रावरुणौ
 गृहान् गोपायतं युवौ । आविनष्टानविन्दुनान् पूषेनानभिरक्षत्यस्माकं
 पुनरागादपि पन्थामगन्महीति च जपति ॥ ६ ॥

अथ प्रोप्यायन् गृहान् समीक्षते गृहा मा विभीत मा वेपथ्व-
 मूर्जं विभ्रतरामसि ऊर्जं विभ्रद्रः सुपनाः सुमेधा गृहानैमि मनसा
 मोदमानः । येषामध्येति प्रवसन्त्येषु सौमनसो बहुः गृहानुपह्वयामहे ते
 नो जानन्तु जानतः । उपहृता इह गाव उपहृता अजावयः अयो
 अन्नस्य कीलाल उपहृतो गृहेषु नः । अयं नो अग्निर्भगवानयं नो
 भगवत्तरः । अस्योपमये मारिषा मायं श्रेष्ठ्ये दधातु ॥ इति गृह-
 माग्निमुपस्थाय कल्याणीं वाचं प्रवृषाद्विराजो दोहोऽसि विराजो
 दोहमशीय मयि पद्यायै विराजो दोह इति पाद्यं प्रतिग्रहणः ॥ ७ ॥

अनाहिताग्निर्भवं प्राशिष्यन्नाग्रयणदेवताभ्यः स्विष्टकृच्चतुर्थी-
 भ्यः स्वाहाकारेण गृहेऽग्नौ जुहुयात् प्रजापतये त्वा ग्रहं गृह्णामि मर्त्यं
 श्रिये मर्त्यं यशसे मयमन्नाद्यायेति प्राशनार्थोऽयमभिमन्त्र्य भद्राक्षः
 श्रेयः समनैष्टदेवतास्त्वया वशेन समशीमाहि त्वा सन्नोमयोभूः पि-
 तृवाग्निश्च शत्रो भव द्विष्टे शं चतुष्पद इत्यङ्गिरभिपिञ्चस्त्रिः
 प्राशनात्यमोमि प्राण तदृतं व्रीह्यमोसि पर्वाहमि प्रविष्टः स मे
 जरां रोगमपनुश्र शरीरादमामराधिपामृषाम इन्द्रेति हृदयदेशम-
 भिमृशति । नाभिरसि मा विभीषाः प्राणानां ग्रन्थिरसि मा वि-

सम इति नार्थः, यद्रं कर्णेभिरिति यथास्ति तच्चक्षुरित्यादित्यमुप-
स्थाप्य ॥ ८ ॥

परिवः मैत्र्यादृषायाऽऽजन्तु घोषिण्यः । समानस्तस्य गोप-
तेर्भावो भ्रंशो नवोरिषत् पृषा अन्वेतु न इति गाः प्रतिष्ठमानाया
अनुपगमयेत् षण्णिकान्नासु यातामूनश्चतुर्विध मधोः पूर्ण घृतस्य च
ता नः सन्तु पयस्वतीर्वह्नीगोष्ठे घृताच्च इत्यागावो अग्नद्विति च
प्रत्यागतामूत्तमा ममाकुर्वन्मयोभुवति इति सूक्तेन गोष्ठे गताः ॥ ९ ॥

या फ हगुण्या उच्चरांमावास्या सा रेवशा संपद्यते तस्यामङ्क-
लक्षणानि धारणेद् भुवनपांसि सदसपोषमिन्द्राय त्वाश्रवो ददद्
अक्षतमिष्टमिन्नाभं गोपायनं यावतीनामिदं करिष्यामि भूयसीनायु-
चर्मा सा मा क्रिषाममिति या मयमा प्रजायेत तस्याः पीयूषं
जुहुयाद् संवत्सरीणं पय उष्णिगयाया इत्येताभ्यामुग्ध्यां यदि यमो
प्रजायेत माह्व्याद्वृत्तिभिर्हुत्वा यमसं दद्यात् ॥ १० ॥

अथ दृपोत्तमः । कार्तिर्यां पौर्णमास्यां रेवत्यां वाश्वपुज्य-
स्य गवां मध्ये शुभमिदमग्निं कृत्वाज्याहुतीर्जुहोति इह रतिरिह
रमध्वं स्वाहा इह धृतिरिहः स्वपूतिः स्वाहा उपसृजं धरुणं मात्रे
धरुणो मातरं धमन् रायस्पोपमस्यामुदीधरन् स्वाहा पूषा गा अ-
न्वेतु न इति पौष्णस्य जुहोति रुद्रान् जपित्वैकवर्णं द्विवर्णं त्रिवर्णं
वापवा यूथेन छाद्यते रोहितो वैश्व स्यात् सर्वाङ्गैरुपेतो यूथे वर्षस्य-
तमः स्यात्तन्मङ्गुत्य यूथे मुख्याश्चनस्तो वत्सर्तयस्ताश्चालङ्कृत्येतं
शुवानं पतिं चो ददामि तेन क्रीडन्तीश्च रथमिवेण यावत्स्याज ज-
नुषा मंत्रिद्वान् रायस्पोपेण समिषा घटेम स्वाहेति । नभ्यस्ये-
ऽनुपमन्त्रयेते मयोभूगित्यनुशाकशेषेण भवामा पयसि पायसं श्रप-
यित्वा ब्राह्मणान् भोजयेत् ॥ ११ ॥

ऊर्ध्वपाग्रहायण्या तिस्रोऽष्टका अपरपक्षेपु नार्त्तं प्रथमायां शार्त्तं

जुहोति इत्येव सा या प्रथमा व्युच्छदन्तरस्यां चरति प्रतिष्ठा बधू-
र्जज्ञान नवकृज्जानित्री त्रय एनां महिमानः सचन्ता स्वाहेत्यथ स्वि-
ष्टकृतो यस्यां वैवस्वतो यमः सर्वे देवाः समाहिताः अष्टका सर्वतो-
मुन्वी सा ये कामानतीतृषत् । आहुस्ते प्रावाणो दन्तानृधः पव-
मानः मासाश्चार्द्धमासाश्च नमस्ते सुमनामुखि स्वाहेति ॥ १२ ॥

मध्यमायां मध्यावर्षे च महान्याहृतयश्चतस्रो ये तादृषुरिति
चतस्रोऽनुद्रुस्य वर्षां जुहुयाद्भद्रवर्षां जातवेदः पितृभ्यो यत्रैतान्
वेत्थ सुकृतस्य लोके वेदसः कुत्सा उप ताः स्रवन्तु संस्थाः सन्तु
यजमानस्य कामाः स्वाहेति वा महान्याहृतयश्चतस्रो ये तादृषुरिति
चतस्रोऽष्टाहुतिस्थालीपाको वदानमिश्रोऽन्तर्हिता गिरयोऽन्तर्हिता
पृथिवीमहे दिवा दिग्भिश्च सर्वाभिरन्यमन्तः पितुर्दधेऽमुष्यै स्वाहा ।
अन्तर्हिताम ऋगवोऽहोरात्राश्च सन्धिजाः मासाश्चार्द्धमासाश्चान्व-
मन्तः पितुर्दधेऽमुष्यै स्वाहा । यास्तिष्ठन्ति याः स्रवन्ति यादभ्राः
परिमस्तुपीः अद्भिः सर्वस्य भर्तृभिरन्यमन्तः पितुर्दधेऽमुष्यै स्वाहा ।
यन्मे माता मल्लुलुभे विचरन्त्यपेतिग्रता रेतस्तन्मे पिता वृक्षां मा-
तुरन्योवपद्यतामुष्यै स्वाहेति वा महान्याहृतीनां वा स्थाने चत-
स्रोऽन्यत्र करणस्य पायसो वा चरुः श्वोऽन्वष्टव्यं पिण्डपितृ-
यज्ञावृता ॥ १३ ॥

उत्तमायामपूपाञ्जुहोत्युक्थ्यश्वाऽतिरात्रश्च सद्यःक्री छन्दसा
सह अपूपकृदष्टके नमस्ते सुमनामुखि स्वाहेति । गोपथुरजस्थाली-
पाको वाऽपि वा गोआसमाहरेदपि वारण्ये कक्षमपादहेदेपा मेऽष्ट-
केति न त्वेव न कुर्वीत न त्वेव न कुर्वीत ॥ १४ ॥ इति शृङ्गसूत्रे
तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

मासि मासि पितृभ्यो दद्याद् ब्राह्मणान् वेदविदो युग्मौष्ठ्य-
वगार्ध्वान् पितृबद्रूपवेद्यायुग्मान्युदपात्राणि तिलैरवकीर्यासावेतत्त

इत्यनुदिश्य ब्राह्मणानां पाणिषु निनयेदत उर्द्धमलङ्कुतामन्त्रपाशौ
कृत्वाऽभ्रं चामावेतच्च इत्यनुदिश्य भोजयद्ब्रह्मणेषु महान्याहूतीः
सावित्रीं यधुवातीयाः पितृदेवस्याः पात्रमाजीश्व जपेद्भुक्तवस्तु पि-
त्रात् इष्टात् पुरस्तादेके पिण्डः च पश्चिमेन तत्पत्नीनां किञ्चिदन्त-
र्भाष ब्राह्मणेभ्यः श्रेष्ठं निवेदेद्देव्यौकरणादि पिण्डादिनृपज्ञेन कल्पो
भ्यारुयातः ॥ १ ॥

अथात एकोदिष्टमेकपरित्रमेकार्घ्यमेकपिण्डं नावाहनं नाग्री-
करणं नात्र विद्येदेवाः स्वदितमिति तृप्तिपत्रं चपतिष्ठतामि-
त्यस्यैवस्थानेऽभिरम्यतामिति विसर्गः संवत्सरमेवं भेदे चतुर्थपिस्त-
र्गं ॥ २ ॥

अथ सपिण्डीकरणम् । संवत्सरे पूर्णे विपक्षे वा यदहर्वा एदि-
रागयेत् चत्वार्युदपात्राणि मन्त्रिन्वागन्धोदकानि कृत्वा त्रीणि
पितृणामेकं मेलस्य मेलपात्रं पितृपात्रेऽप्यासिञ्चति ये समाना इति
द्वाभ्यामेवं पिण्डमप्येतत्सपिण्डीकरणम् ॥ ३ ॥

अथात आभ्युदयिकमापूर्यषणपक्षे पुण्यादि मातृपार्श्वे कृत्वा
पुग्मान् वेदविद्ब्राह्मणानुपवेश्य पूर्वाह्णे प्रदक्षिणमृषचारः पितृपञ्च-
वर्जं जपकृत्तत्रो दर्भा यवैस्तिक्ष्णार्थेदिधिबदरासतमिश्रः पिण्डा
नान्दीमुखान् पितृनावाहयिष्य इत्यावाहने नान्दीमुखान् पितरः
श्रीयन्तामित्यस्यैवस्थाने नान्दीमुखान् पितॄन् वाचायेत्य इति वा-
चने संपन्नमिति तृप्तिपत्रे समानमन्यद्विरुद्धमिति ॥ ४ ॥

अथोपाकरणमेषधीर्नां प्रादुर्भावे इत्येन अरण्येन वासतम-
वतुर्ना भानानां च दधिघृतमश्राणा जपूच वेदेन जुष्टादेति ईक
आहुः घृक्तानुवाकात्राभिरावे वाऽध्यायार्थेवाद्याधिरिति माण्डू-
क्योऽथ इ स्नाह कौपीनकिरन्निमीले पुरोहितमिमेका कुपुम्भक-
स्तदवर्षादावदंस्त वाकुने भद्रमावद घृणाना जपदायिना धामं वे

विश्वं भुवनमाधिश्रने गन्ता नो यज्ञं यज्ञियाः सुशामि यो न स्वीकरो-
 षः गतिचक्षुः विचक्ष्वाग्ने याहि मरुतमन्वा यजे राजं घृणं हविरसि
 वृचा तच्छंयोरावृणीमह इत्येका हुनशेषाद्विः माश्रमि दक्षिणा-
 षणो अकारिपायित्येनयाचम्योपविश्य महाव्याहृतीः सावित्री वेदा-
 दिंमृगीनि च स्वस्त्ययनानि च जपित्वाधार्य स्वस्तिवाच्य तस्मै
 पि भवति ॥

अयागयामर्तो पूजां सारत्वं छन्दसां तथा ।

इच्छन्त ऋषयोऽपश्यन्तुयाकर्म तपोवन्तात् ॥

वस्मात् पदकर्म नित्येनात्मनो मन्त्रभिद्धये ।

उपाकर्तव्यमित्याहुः कर्मणां निर्दिष्टिच्छता ॥

उपाकर्मणि चोत्तमो त्रिसात्रं सपणं भवेत् ।

अष्टकामु तद्दोरात्रम् ऋतन्त्यासु च रात्रिषु ॥ ॥ ५ ॥

माघशुक्लप्रतिपद्यपराजितायां दिशि वक्षोपधिके देशे उदुत्तं
 जानवेदमं चित्रं देवानां नमो मित्रस्य भूर्योमोदिवस्यात्तिवति सूर्याः
 णि च जपित्वा शाम इत्या यदौ अमीति मदक्षिणं मृत्युचं प्रतिदि-
 क्षे गत्यस्य लोष्ठानृषीः इन्द्रादिभिर् तर्पयित्वा प्रतिपुरुषं च पितृंश्छ-
 न्दामि विश्रामयन्त्यर्द्धमग्न्यान्मासानर्द्धपष्ठान् वापीयीर्येदहोरात्र-
 सुपरम्य माध्ययनम् ॥ ६ ॥

अथोपरममुत्पानेजाकान्द्रमन्वेदाद्धतेषु च विद्युत्तनाचित्तु-
 वर्षासु त्रिर्मासमेकां श्रद्धाभोजने दशाहमद्य मृतकेषु च चतुर्दश-
 मानाम्ययोरष्टकामु च वामरेषु नभ्येषु चाचार्योपरने दशाहं श्रुत्वा
 त्रिरात्रं तत्पूर्वाणां च यनिषेदं श्राद्धात्मन्नक्षत्राग्निं मेतमनुत्पत्त्या
 पितृभ्यश्च निराय पिष्टांप्रशां मंध्यां परंसास्त्वमिने शूद्रमन्निकर्षे
 मामशब्दे उपशाने आमारणेऽन्वःशवं ग्रामे दर्शनीयादश्रयणीवा-
 दानिट्वाणंऽनितानेऽन्ने न ययिां रथ्यायां वीणाशब्दे च रथस्थः

सुस्तस्त्वमिदंकारोहमेवतागोहमेऽप्युक्रन्दत्याग्यां नय त्रैविष्टुनं वदे
 केशवपशुवापनास्नानादुत्सादने स्नाने संवशनेऽभ्यक्षने प्रेतस्पर्शानि
 स्मिन्नेदस्वयोश्च शुद्धस्वपिहितपाणिः सेनायाममुञ्चानि ब्राह्मणे
 श्रेष्ठचरितेकान्तेष्वश्वीवीरञ्जने तेषां यदि किञ्चिद्दृष्टान्तेषां
 यन्तेषां नानाभस्यादित्यधीक्षत्वाऽधीषीत विद्युत्तन्नामिस्तुवर्षार्ध
 कल्पे वर्षवर्द्धपष्ठेयु । तदप्येतत् ।

अथमापो भूलफलं यच्चान्यच्छादिकं भवेत् ।

। मतिपृष्ठाप्यनध्यायः पाण्यास्यो ब्राह्मणः स्मृत, इति ॥ ३ ॥

स्यापोषेतेभ्यश्च वर्तयेत्पाद्भ्यां दह्वाधीन आचार्यो दक्षिण-
 त नदह्मुत् इत्ये द्वौ वा भूयोस्तु यथावकाश नोच्छ्रितासनो-
 परिष्टौ गुरुस्तपीप नैकासनस्यो न प्रसादितपादो न वादुभ्यां जा-
 नूपमसृष्ट नोपाश्रितशरीरो नोपस्यकृतपादो न पादकुशारिका कृ-
 त्वाऽधीहि भो १ इत्युक्त्वाऽऽचार्यं भङ्गार मचोदयेद्विमितीतरः म-
 तिवद्यने तत्तन्तन्मपीपीतापीत्योषसंगृह्य विरताः स भो इत्युक्त्वा
 यथार्थं विष्टुं निरामस्तावदित्येकेनापीयतामन्तरा गच्छन्तमानं
 विपरिहरेदधीयानो यदि चेहोपः स्यात्विराजमुपोष्याहोरात्रं वा
 सावित्रीमन्त्रावर्त्तयेद्यावच्छत्रुपाद् ब्राह्मणेभ्यः किञ्चिद् दद्यादहो-
 रात्रमुपरम्य माधयनम् ॥ ४ ॥

स्तात उपस्पर्शनकालेऽवगाढं देवतास्तर्पयति । अग्निस्तृप्यतु वायु-
 स्तृप्यतु सूर्यस्तृप्यतु त्रिप्युस्तृप्यतु मन्त्रातिस्तृप्यतु सहस्राक्षस्तृप्यतु ।
 सोमः ब्रह्मा वेदाः देवाः ऋषयः सर्वाणि च छन्दामि भङ्गारः उपदत्ता-
 रः महान्याहृतयः सावित्री यज्ञाः यावापृथिवीनक्षत्राणि भन्नरितम्
 अहोरात्राणि संख्या सध्या समुद्राः नगः मिरयः सत्रोषधिनस्प-
 तियन्वर्त्तसंरक्तः नागाः वर्णानि सिद्धाः साध्याः विद्याः यज्ञाः १-
 सासि मृतान्येवमन्तानि तृप्यन्तु । श्रुतिं तर्पयामि स्मृतिं तर्पया-

मि धृतिं तर्पयामि श्रद्धामेषे धारणां च गोब्राह्मणं स्वापरब्रह्म-
मानि सर्वभूतानि त्वयत्त्विति यज्ञोपवीति ॥ ९ ॥

अथ प्राचीनावीती पिश्या दिशमीक्षमाणः क्षणधिनः क्षण्यक्षा-
युञ्जमदः विश्वामित्रः जमदग्निः वामदेवः अग्निः भरद्वाजः वसि-
ष्ठः यगाथाः पावमानाः सुदसूक्तमहासूक्ताः सुमन्तुः जौमनिवैश्व-
म्पायनपैलसूत्रभाष्यगार्ग्यत्रुवाश्रव्यमण्डुपाण्डव्याः गार्गी वाच-
ऋषी बहवा प्रातिथेयी मुलभा मैत्रेयी कहोळं कौपीतर्की महाकौ-
पीतर्की सुपङ्गं शोड्वायनम् आश्वलायनम् ऐतरेयं महैतरेयं भारद्वाजं
जातुकर्ण्य पैङ्गं महापैङ्गं बाष्कलं गार्ग्यं शाकल्यं माण्डूकेयं महा-
दमत्रम् औदवाहिं महौदवाहिं मौजार्मिं शौनकिं आकपूर्णिं मौत-
र्मी ये चान्ये आचार्योस्ते सर्वे तृप्यन्त्विति प्रातिपुरुषं पितरः पितृवं-
शस्तृप्यतु मातृवंशस्तृप्यतु ॥ १० ॥

न नम्रां स्त्रियमीक्षेनान्यत्र मैथुनाग्नादित्यं संधिवेलपोरनाह-
मकार्यकारिणं येतस्पर्शिनं स्रुतिकोदकपाश्यां न संवदेदतैश्चोदधृग-
तेनांसि न भुञ्जीत न यातयामैः कार्यं कुर्यान्न सह भुञ्जीत न शेषं
पितृदेवतातिथिभृत्यानां शेषं भुञ्जीतोऽजिज्ञाशिलमवाचितप्रतिग्रहः
साधुभ्यो याचितो वा याजनं ह्यसिः पूर्वं पूर्वं गरीयो संसिद्धमा-
नायां वैश्यपट्टसिर्वा ममत्तः पितृदेवतकार्येष्टृतो स्वदारगामी न दि-
वा क्षपीत न पूर्वापररात्रौ न मूमावनन्तर्हितायमासीत नित्योद-
की यज्ञोपवीति न विरहयेदाचार्यमन्यत्र नियोगादनुज्ञातो वा अ-
हरहराचार्यमभिवादयेद् गुरुभ्यश्चाममेत्य श्रोत्रियस्य मोष्य मत्ये-
स्याश्रोत्रियस्यासावहं भो ३ इत्यात्मनो नामादिद्वय उपस्य पाणी
अमा/उ इत्यस्य पाणी मंगुषाऽऽशेषमाश्रान्ते नाव्रतो यज्ञं गच्छे-
दधर्माच्च जुगुप्सेत न जनममवायं गच्छेन्नोपर्युद्दिशेत्तमेत्यानाक्रो-
शकोऽपिधनो कुलं कुल्येनेतिहेतिस्यान्नैकश्चरेन्नतश्चौ नापिहितपाणि-

ईशाचनानि मदाक्षिणं न चावेक्ष्य णीवेक्ष्य कण्ट्येन्मूत्रपुरीषे नावेक्षे-
तावमुष्णसीतानन्तर्हितायां यथेकवस्त्रो यज्ञोपवीतं कर्णे धृत्वा
नादित्यमभिमुखो न जघने नाहर्ददृमुखो नक्तं दक्षिणामुखो न
चाप्यु श्लेष्म न च समीपेऽनृतसमारोहेन कूपमीक्षेत न धुवनं गच्छे-
न्न स्वेन तु श्मशानं सवस्त्रोऽहरहराप्नुवेदाप्नुत्यान्मुदकोऽन्यद्वस्त्र-
मज्जादयेत् ॥ १२ ॥

ः रोहिण्यां कृषिकर्षाणि कारयेत् पुरस्ताद कर्मणां मास्यां
क्षेत्रमर्षादायां द्यावापृथिवीयं बलिं हरेद् द्यावापृथिवीयमर्षां नमो
द्यावापृथिवीभ्यामिति बोधस्थानं प्रथमयोगे सीरस्य ब्राह्मणः सीरं
स्पृशेत्पुननः फाला इत्येतामनुमुबन्त क्षेत्रस्य पतिनेति मदाक्षिणं प्र-
स्पृचं प्रतिदिशमुपस्यानम् ॥ १३ ॥

उदकं तरिष्यन् स्वस्त्ययनं करोत्युदकाज्जलींस्त्रीनप्यु जुहोति
समुदाय बैष्णवे नमो वरुणाय धर्मपतये नमः सर्वाभ्यो नदीभ्यः
सर्वासां पित्रे विश्वकर्म्मणे दत्तं हविर्जुपतामिति जपित्वा मतीर्षं
अवन्तीभ्य उन्नीवंस्यावराभ्यस्तरंश्चेद्भवं शङ्खेद्राशिष्ठं सूक्तं जपेत्
समुद्रज्येष्ठा इत्येतत् पुनर् ॥ १४ ॥

श्रवणः श्रविष्ठीयायां पौर्णमास्यामस्तसवदूर्नां स्थालीपाक-
न वा जुहोति विष्णवे स्वाहा श्रवणाय स्वाहा श्रवण्यै पौर्ण-
मास्यै स्वाहा वर्षाभ्यः स्वाहेति सृष्टमग्निं चाक्ष्ण उपसमाधाय
लाजानस्तमवर्द्धं सर्पिषा संनिनीय जुहोति दिव्यानां सर्पाणा-
मधिपतये स्वाहा दिव्येभ्यः सर्वेभ्यः स्वाहेत्युचरेणाऽग्निं प्रागग्रेषु
नेत्रेषु कुशेपूदकुर्म्यं प्रतिष्ठाप्यदिव्यानां सर्पाणामधिपतिरवनेनिकां
दिव्याः सर्पां अवनेन जन्तामित्यपो निनयति दिव्यानां सर्पाणाम-
धिपतिः प्रलिखतां दिव्याः सर्पां प्रलिखन्तामिति फलेन चेट्पति
दिव्यानां सर्पाणामधिपतिः प्रलिपतां दिव्याः सर्पाः प्रलिपन्तामिति

स्वाहा स्वाहा भेताय वेदाभ्याय स्वाहा तत्सकाम वैशालाय
स्वाहा विशालाय स्वाहेत्पात्रस्य हुता सहेमन्तः सुत्रमन्तः सुग्री-
णाः शनिशीपयां ध्रुवर्षाः सन्तु नो शर्षाः शरदः सम्मुगन्तु न इति
अनो मित्र इति यनाश्रमासया विष्टय्य समुद्रादूर्ध्वस्त्यभ्युक्ष्य
स्वोना पृथिवी भवेति सप्तस्मास्तीर्य ज्येष्ठदाक्षिण्यार्धैः संविश-
ति मतिजज्ञान् मतिनिष्ठामि क्षत्र इति दाक्षिणैः मत्पञ्चेषु मतिनि-
ष्ठामि मोक्षसोते सत्यैः मतिपशुषु मतिनिष्ठामि पुष्टानिति दाक्षिणैः
मतिपजायां मतिनिष्ठाम्यत्र इति मध्यैर्हृदीर्धजी इत्युपस्थानस्त-
स्वरेतां राज्ञी शेरते यथासुख्यन ऊर्ध्वम् ॥ १८ ॥

सैध्यां वीणंगास्यां ककंन्युपर्णानि मिथुनानां च यथोपपा-
दय । विष्टस्य कृत्तकैन्द्राग्नस्तुण्डिनो रीद्रा शोभकन्विकनो नसत्रा-
भ्यन्वाकृतयश्च लोकनो नसत्राभ्यन्वाकृतयश्च ॥-१९ ॥ ॥ इति
सुशमूत्रं चतुर्थोऽध्यायः ॥

अथ प्रवक्ष्यामि तन्मन्त्राणां सविपनास्ति सवैरोहयत्वेहि मे
'शाणानोहपतिमहस्तह्मन्मन्त्रेण दिग्द्वैस्तृष्णीमये मे योनिरिति
वारणी प्रतिपत्ति ममिन् वानहमिने च मम्यनमुपहित उद्धृता-
वैक्षितेऽग्निमहृत्पोषावरोहेन्पुषावरोहणं पनुगनेऽग्नी सर्वप्रायःक्षि-
प्ताहुनीर्हुत्वा पाहि नो अत्र यथेत्वा स्वाहा पाहि नो विश्वेभ्यमे
स्वाहा सर्व पाहि गच्छतो स्वाहा । मनपाना उपोष्याज्यस्य हुत्वा
समग्ने व्रतथा इति ॥ १ ॥

अथ पुष्करणीकूपतडागानां शुद्धपसे पुण्ये वा त्रियो यमसा
यनपसे चरं श्रययित्वा त्व नो अग्न इति द्व भ्यामवते हेत इमं मे
वरुणोद्भूतं वरुणेश धिय शिशमागस्य शृणोपशृणोमपोमूरास्त्रो-
निस्तरो निःकाशः सपत्रदूषण इति वारुणादिदिक्पशुते प्र-
दाक्षिणं जुहुवान्नये ययया जुहोति विश्वतश्चष्टार्द विष्णुरात्र

यत् किञ्चेदपिति मज्जयित्वा धेनुर्दक्षिणा बल्लयुग्मं चातो ब्राह्मण-
भोजनम् ॥ २ ॥

अभारामेऽग्निमुपसमाधाय स्थानीपाकं श्रपयित्वा विष्णवे
स्वाहेन्द्राग्नेभ्यां स्वाहा विश्वकर्म्मणे स्वाहेति यान्वो नरहनि प्रत्यूचं
जुहुयाद्दनस्पते शतवल्श इत्यभिमन्त्र्य हिरण्यं दक्षिणा च ॥ ३ ॥

यदि पार्वणस्त्वकृतोऽन्यतरस्ततश्चरग्रये वैश्वानराय स्वाहा-
ऽग्रये तन्तुयने स्वाहेति होमातिक्रमे सायंदोषावस्तर्नयः स्वाहामात-
र्वस्तनयः स्वाहेति यावतो होमास्तावन्तो हुत्वा पूर्ववद्धोमः ॥ ४ ॥

कपोतोलूकाभ्यामुपवेशने देवाः कपोत इति प्रत्यूचं जुहुवात्
दुःस्वप्नदर्शने चारिष्टदर्शने च निशायां कारुशब्दक्रान्ते चान्येन
च ऋद्वेदेषु च पयसा चरुं श्रपयित्वा सरूपवत्माया गोः पचसि
न त्वेव तु कृष्णाया रात्रीमृक्तेन प्रत्यूचं जुहुयाद्भुतशेषं महाव्या-
हृतिभिः प्राश्य भद्रं कर्णेभिरेति कर्णौ शतमिन्नु शरदो आतिदेवा
इत्यात्मानमभिमन्त्र्य ब्राह्मणेभ्यः किञ्चिदध्यात् ॥ ५ ॥

व्याधौ समुत्थित इमा रुद्राय तवसे कपर्दिन इति प्रत्यूचं
गावेधुकं चरुं जुहुयात् ॥ ६ ॥

अकृतसीमन्तोन्नयने चेत् प्रजायेताकृतजातकर्मासीत्ततोऽनी-
ते दशाह उस्मद्गे मातुः कुमारकं स्थापयित्वा महाव्याहृतिभिर्हुत्वा
पूर्ववद्धोमः ॥ ७ ॥

स्युणाविरोहणे स्थालं पाकं श्रपयित्वा यात्रिष्टा जनयन् क-
र्षतणि विशङ्करूपः सुमरो वयोधा इति द्वाभ्यां चरुं जुहुयाद्यदि
मणीता चरुराज्यस्थाल्यन्यदपि मृग्ययं भिक्षं स्तुजेत् सर्वप्रायश्चि-
त्ताहुनीर्हुत्वा यज्ञे चिदिति तृचेन भिक्षमनुमन्त्रयते यद्यत् स-
माप्ते होमे पवित्रे नश्यते सर्वप्रायश्चित्तं हुत्वाऽप्यग्न इति पुनरु-
त्पादयेत् ॥ ८ ॥

अ । सविण्डीकरणम् । चत्वार्युदपात्राणि पूरयि वा पिबुः
 यथेने नदतिपण्डान् कल्पयित्वा, ये समानाः समनसः पिनरो य-
 मराज्ये तेषां लोकः स्वर्गो नमो यज्ञो देवेषु कलाताम् । ये समानाः
 समनसो जीवा जीवेषु मामकाः तेषां श्रीर्मायि कल्पतामस्मिँल्लोके
 एवं सपाः समनसो मत्र इति द्वाभ्यामाद्यं पिण्डं त्रिषु विमजेत्त-
 र्ध्वान्ध्वपात्राभ्येवं मातुर्त्रातुर्भाषायाः पूर्वपारिण्या एभिः पिण्डैः
 मसिप्य ॥ ९ ॥

यदि गृहे मधुका मधु कुर्वन्तुषोप्यौदुम्बरीः समिधोऽष्टशतं
 दधिमधुघृताक्ता, या नस्तोक इति द्वाभ्यां जुहुयाञ्छन्न इन्द्राग्नी
 इति च सूक्तं जपेत् सर्वेषु च कर्मसु मतिश्रुतादिषु प्रादेशमात्रीः
 पालाशीः समिधः सप्तदश हुत्वा पश्चात् स्तुवग्रहणं दर्शपूर्णमास-
 पोः पञ्चदशमध्याह्नयेष्टके तिस्रो वा भवन्ति पितृपञ्चरत्नोमः ॥१०॥

यदि गृहे बल्मीकसम्भृतिर्गृहोत्सर्गोऽथ त्रिरात्रमुषोप्य महा-
 शान्तिं कुर्षान्महाशान्तिं कुर्यात् ॥ ११ ॥ इति गृहसूत्रे पञ्च-
 मोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथातो ब्रह्माणं ब्रह्मरूपि ब्रह्मणेतिमिन्द्रे मन्त्रार्पति वसिष्ठं
 वामदेव्यं कहोळं कौपीतर्कं महाकौपीतर्कं सुपञ्चं द्वाह्वायनपञ्च-
 णायनमैतरेमहेतरकावायनं शाख्यानं वसुं वाभ्रव्यं मण्डुं माण्डव्यं
 सर्वानेव पूर्वाचार्याभिर्य स्वाध्यायारम्भकस्य नियमानुदाहरिष्यामो-
 ऽहोरात्रं ब्रह्मचर्य्यमुपेत्यानायोऽर्पांसाशीपयिदितं चण्डालं मृति-
 कां रजस्वलान्तेदनिपमहस्तकदर्शनान्यनध्यापकानि शररूपाणां च
 पान्पास्वेन मविशेयुर्वान्तकृतश्मश्रुकर्ममांसाशनश्राद्धयुतकयोजने-
 पु ग्रामाऽध्ययनानन्तर्दितान्यहानि त्रिरात्रो नवकलसः पराभि-
 रूष्ट उपपर्वणामहं उत्तरार्दानि धाम्निविद्युत्तनयितुर्वर्षमहाघ्न-

मादृगावाच वेति च शर्कराकर्षणि यावत्कालम् ॥ १ ॥

ऊर्द्धमापद्यः श्वतुरो मासान्नाधीपीतात्यन्तं शक्य इति निय-
माः प्राग्ज्योतिषमपराजितायां दिशि पुण्यमुपगम्य देशमनुदित
खदग्रहणं मण्डलमवेशश्चाजनगन्धिमित्येतयर्चा मण्डलं तु प्राग्द्वा-
रमुदग्वारं वा जनाग्रीयमसम्प्रमाणमसंवायमावापदेव्यमुत्तरशा-
न्तिः । पुनः प्राध्वेषणं च मण्डलस्थाभिराचम्य मार्धापीरन् कृत-
शान्तयः शान्तिपात्रोपघाते मोक्षणं मायश्चित्तिः मोक्षणं तु हि-
रण्यवना पाणिना दर्भेपिञ्जलवना वेति भाषेकम् ॥ २ ॥

अथ मन्त्रिण्य मण्डलं प्राङ्मुखा आचार्य उपविशत्युदङ्मुखा
दक्षिणत इतरे. पथामधानममम्भवेत्सर्वमनोमुखा मतीक्षरेन्नुदयमा-
दित्यस्य विज्ञाय चेतं दीधितिमन्तमधीहि भो ३ इति दक्षिणैर्दक्षिण-
सव्यैः सर्वं दक्षिणोत्तरैः पाणिभिरुपमंष्ट्वा पादावाचार्यस्य
निर्णिक्तावधाधाय शान्तिपात्रे दूर्वाकाण्डवतीप्लव्स्वपिम्बमानैः पा-
णिभिः प्राधीपीरन्नेष विधिर्यति तु गन्धार्घ्येरेतेक एवामश्रुन्यं शा-
न्तिभाजनं कुर्यादध्यायार्घ्यन्तयोश्च सर्वे तस्मन्ततमव्यनच्छिन्नं भ-
नस्यशास्त्रिरोकारो महाव्याहृतयः सावित्री रथन्तरं घृहद्वामदे-
व्यं पुनरादायं ककुप्कारमिति घृहद्वयन्तरे दर्शिताः सम्पादिता भ-
वन्ति दशद्वितीनिरालित्येनद्विवाक्षणम् ॥ ३ ॥

अदब्धं मन इपिरं चलुः सूर्यो ज्योतिषां श्रेष्ठो दीक्षे मा मां
हितीरिति सवितारमीक्षन्ते पुर्वं सुराममिलेका स्वास्ति नः पञ्चा-

इति पञ्चाभि वीर्युरित्यभितशकरीणामथोपनिषदां यैवं पद्या-
नस्य गन्धितानां तु पूर्वम् एवञ्चैव यदिप्यामि मूल्यं यदिप्यामीति

नैवेद्यं मन्थस्य तत्सवितुर्दृष्टीमहे तत्सवितुर्वरेण्यमिति पूर्वं चा-
ऽदभ्यं यन इत्याधिकारिका शान्त्यपस्तव इत्यादिक्रमयोत्पानकाले-
ऽऽष्टम्य पापं नित्यां शान्तिं कृत्वादितः छत्रिपं दधत् इत्यादि-
स्वीकृते ॥ ४ ॥

तपइवस्त्वनीत्यात्मानमभिनिहितं त्रिदितमुपमा श्रीर्जुपतागु-
णशोऽनुमा श्रीर्जुगतामनुवशः सेन्द्रः सगणः सयन्त्रः सयशः सवीर्यं
वशिष्ठानिगमिष्यतु श्रीर्मा उचिष्यतु यशो मा उचिष्यतु नित्यतुत्पा-
येदमहं द्विपत्रं भ्रातृन्पुत्रान्पुत्रान्मन्त्रिणां चापेधुनोमीति वस्त्रान्तमव-
धूयायमाच इति मूर्त्तमिन्द्राय मृज्याति न इति द्वे, यन इन्द्र म-
यामह इति कृत्वा, शान्त्य इत्या महा अमीति शचीं स्वास्तिदा इति
दक्षिणां दक्षिणादतो विरक्त इति मनीर्षी रिन इन्द्रेत्सुदीर्षी स-
न्वाहनेपेन्द्रेति दक्षिणादतो दिवमुदीक्षन्ते ॥ ५ ॥

गविना पञ्चाचाचघञुरित्यादित्यमुपस्थाप्य स्वारर्चमानाश्च
मन्वापन्नपुत्रिस्तान् पथाप शान्ता इति शान्तिपात्रादप आदाय
पृथक्पात्रनिनीय यथापृथिरीत्यस्माभिरुर्गस्त्येवं मापि शान्तिपरिनि
दोषोऽन्ते निरिन्त्यन्ते द्वितीयमेव तृतीयं कण्ठात्मन्भवमि
कण्ठात्मन्भवमि शिवा नः शान्तिं भवेति दूरं कण्ठात्मा-
दाय मूर्त्तमिन्द्राय मृज्याति न इति द्वे, यन इन्द्र म-
यामह इति कृत्वा, शान्त्य इत्या महा अमीति शचीं स्वास्तिदा इति
दक्षिणां दक्षिणादतो विरक्त इति मनीर्षी रिन इन्द्रेत्सुदीर्षी स-
न्वाहनेपेन्द्रेति दक्षिणादतो दिवमुदीक्षन्ते ॥ ५ ॥

गविना पञ्चाचाचघञुरित्यादित्यमुपस्थाप्य स्वारर्चमानाश्च
मन्वापन्नपुत्रिस्तान् पथाप शान्ता इति शान्तिपात्रादप आदाय
पृथक्पात्रनिनीय यथापृथिरीत्यस्माभिरुर्गस्त्येवं मापि शान्तिपरिनि
दोषोऽन्ते निरिन्त्यन्ते द्वितीयमेव तृतीयं कण्ठात्मन्भवमि
कण्ठात्मन्भवमि शिवा नः शान्तिं भवेति दूरं कण्ठात्मा-
दाय मूर्त्तमिन्द्राय मृज्याति न इति द्वे, यन इन्द्र म-
यामह इति कृत्वा, शान्त्य इत्या महा अमीति शचीं स्वास्तिदा इति
दक्षिणां दक्षिणादतो विरक्त इति मनीर्षी रिन इन्द्रेत्सुदीर्षी स-
न्वाहनेपेन्द्रेति दक्षिणादतो दिवमुदीक्षन्ते ॥ ५ ॥

विज्ञापनम् ।

वनारससंस्कृतसीरीजभाषी वाराणसेयसंस्कृतपुस्तकावली ।

एष पुस्तकावली खण्डशो मुद्रिता भवति । अस्यां संस्कृतभाषा-
निबन्धा बहवः प्राचीना दुर्लभा उत्तमोत्तमाः केचिदङ्गलभाषानुया-
सहिताश्च ग्रन्था मुद्रिता भवन्ति । तांश्च ग्रन्थान् काशिकराजकी-
यसंस्कृतपाठशालीयपण्डिता अन्येऽपि विद्वांसः शोधयन्ति । येषां-
एकमहापौरियं पुस्तकावली निचमेनाविच्छेदेन संग्राह्या तैस्तद्दे-
कैरप्य खण्डरूपेण कृते ॥१॥ मूल्यं प्रापणव्ययञ्च २॥ द्वयः । अन्यैर्म-
हापौरियैः कानिचित् खण्डानि संग्राह्याणि तैश्च प्रायेण खण्डानां कृते
१॥ मूल्यं प्रापणव्ययञ्च २॥ द्वय इति ॥

तत्र मुद्रिता ग्रन्थाः ।

सिद्धांततत्त्वविवेकः खण्डानि ५	४० भा०
मध्यसङ्ग्रहः अंग्रेजीभाषानुवादसहितः	५ ०
तन्त्रार्थसिद्धिः खण्डानि १३	१३ ०
कात्यायनमहर्षिप्रणीतं शुक्लयजुःप्रातिशाख्यम् समाख्यम् ख०	५ ०
सांख्यकारिका चन्द्रिकाटीकागौडपादभाष्यसहितः	१ ०
पादपदीपम् खण्डानि ६ (प्रथमभागः प्रथमाद्वितीयकाण्डे	
पुण्यराजटीकासहितः खण्डानि ३ । द्वितीयभागः तृतीयाका-	
ण्डम् हेताराजटीकासहितः खण्डानि ३)	६ ०
रसगङ्गाधरः खण्डानि ९	१९ ०
परिभाषावृत्तिः खण्डे ३	२ ०
पैथोपिकद्वयं किरणावलीटीकासंवलितप्रशस्तपादप्रणीत-	
भाष्यसहितम् खण्डे २	२ ०
शिक्षासङ्ग्रहः खण्डानि ५	५ ०
नैककर्मसिद्धिः खण्डानि ४	४ ०
महर्षिकात्यायनप्रणीतं शुक्लयजुस्सर्वानुक्रमसूत्रम् समाख्यम्	३ ०
प्रारम्भिकश्रीनकरातिशाख्यं समाख्यम् खण्डानि ४	४ ०
(वृहत्) पैथोपिकद्वयम् पदार्थदीपिकासहितम् खण्डानि ४	४ ०
विपरलोपयासः सटीकवाक्यसुधासहितः खण्डे २	२ ०

बलं ब्रह्मवर्चसं कीर्तिमायुः प्रजा पशुन्ममो नमस्कृता वर्द्धयन्तु दुष्ट-
तादुरूपयुक्तान्यूनानाधिकाञ्च सर्वस्मा स्प्रस्ति देवक्रुपिभ्यश्च ब्रह्म
सत्यं च पातु मामिति ब्रह्म सत्यं च पातु मामिति ॥ ६ ॥

इति शाङ्खायनशास्त्रायाः कौपीतकिश्टसूत्रे षष्ठोऽध्यायः

समाप्तः ॥ ६ ॥

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ॥ इदमेव कौशिकसूत्रम् ॥

विज्ञापनम् ।

वनारससंस्कृतसीरीजनाम्नी वाराणसेयसंस्कृतपुस्तकावली ।

एवं पुस्तकावली खण्डयो मुद्रिता भवति । अस्यां संस्कृतभाषा-
निबन्ध बहवः प्राचीना दुर्लभा उत्तमोत्तमाः केचिद्द्वलभाषानुया-
सहिताश्च ग्रन्था मुद्रिता भवन्ति । तांश्च ग्रन्थान् काशिकराजको-
यसंस्कृतपाठशास्त्रीयचिन्ता अन्येऽपि विद्वांसः बोधयन्ति । यैर्मा-
हकमहापैरियं पुस्तकावली निषमेनाविच्छेदेन संग्राह्या तैस्तदे-
कैकस्य खण्डस्य कृते ॥१॥ मुख्यं प्रापणव्ययञ्च ॥२॥ देयः । अन्यैर्म-
हापैर्यैः कानिचित् खण्डानि संग्राह्याणि तैश्च प्रत्येकं खण्डानां कृते
१॥ मुख्यं प्रापणव्ययञ्च ॥२॥ देय इति ॥

तत्र मुद्रिता ग्रन्थाः ।

	रु० मा०
सिद्धांततत्त्वविवेकः खण्डानि ५	५ ०
मध्यसङ्ग्रहः भ्रमेसीमापानुवादसहितः	१ ०
तत्रवार्तिकम् खण्डानि १३	१३ ०
कात्यायनमहर्षिप्रणीत शुक्लयजु प्रातिशाख्यम् समाख्यं ख०६	६ ०
सायककारिका चन्द्रिकाटीकागोडपादभाष्यसहिता	१ ०
वाक्यपदीयम् खण्डानि ६ (प्रथमभागः प्रथमद्वितीयकाण्डे	
पुण्यराजटीकासहित खण्डानि ३ । द्वितीयभागः तृतीयका-	
ण्डम् देवाराजटीकासहित खण्डानि ३)	३ ०
रसगङ्गाधरः खण्डानि ९	९ ०
परिभाषावृत्तिः खण्डे २	२ ०
वैशेषिकदर्शनं किरणावलीटीकासंवलितप्रशस्तपादप्रणीत-	
भाष्यसहितम् खण्डे २	२ ५
शिक्षासङ्ग्रह खण्डानि ५	५ ०
नैष्कर्म्यसिद्धिः खण्डानि ४	४ ०
महर्षिकात्यायनप्रणीत शुक्लयजुस्तर्वात्रिकमनुष्यम् समाख्यम्	३ ०
भृगुवैदीयशौनकप्रातिशाख्य समाख्यम् खण्डानि ४	४ ०
(पृथक्) वेद्याकरणभूषणम् पदार्थदीपिकासहितम् खण्डानि ४	४ ०
विषयनोपधासः सटीकवाक्यमुद्रासहितः खण्डे २	२ ५

बलं ब्रह्मवर्चसं कीर्तिमायुः भजां परशुन्नयो नमस्तृता वर्द्धयन्तु दुष्ट-
तादुरूपयुक्तान्यूनानाधिकाच्च सर्वस्मा स्वस्ति देवर्क्षोपभ्यध ब्रह्म
सत्यं च पातु मामिति ब्रह्म सत्यं च पातु मामिति ॥ ६ ॥

इति शाङ्खायनशाखायाः कौपीतकिष्टग्रन्थे षष्ठोऽध्यायः

समाप्तः ॥ ६ ॥

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ॥ इदमेव कौशिकग्रन्थम् ॥

विज्ञापनम् ।

वनारससंस्कृतसीरीजनाम्नी वाराणसेयसंस्कृतपुस्तकावली ।

इयं पुस्तकावली खण्डशो मुद्रिता भवति । अस्यां संस्कृतभाषा-
निबद्धा बहवः प्राचीना तुल्यमा उत्तमोत्तमाः कोविदकुलभाषानुवा-
दसहिताश्च ग्रन्था मुद्रिता भवन्ति । तांश्च ग्रन्थाद् काशिकराजकी-
यसंस्कृतपाठशालीयपण्डिता अन्येऽपि विद्वांसः शोधयन्ति । तैर्गो-
हकमहाशयैरियं पुस्तकावली निषमेनाविच्छेदेन संप्राप्या तैस्तदे-
कैकस्य खण्डस्य कृते ॥१॥ दूतयं प्रापणव्ययश्च २॥ देयः । अन्यैर्मे-
हाशयैः कानिचित् खण्डानिसंप्राप्याणि तैश्च प्रायेकं खण्डानां कृते
१॥ दूतयं प्रापणव्ययश्च २॥ देय इति ॥

तत्र मुद्रिता ग्रन्थाः ।

	रु० वा०
सिद्धान्ततत्त्वविवेकः खण्डानि ५	५ ०
भयसङ्ग्रहः ग्रंथेजीभाषानुवादसहितः	२ ०
कामवार्त्तिकम् खण्डानि १३	१३ ०
कात्यायनमहाविप्रणीतं शुक्लयजुःप्रातिशाख्यम् समाख्यम् ख०६	६ ०
सांख्यकारिका चन्द्रिकादीकागौडपादभाष्यसहिता	१ ०
वाक्यपदीयम् खण्डानि ६ (प्रथमभागः प्रथमद्वितीयकाण्डे	
पुष्पराजटीकासहित खण्डानि ३ । द्वितीयभागः तृतीयाका-	
ण्डम् हेलारजटीकासहित खण्डानि ३)	६ ०
रत्नगङ्गाधरः खण्डानि ९	९ ०
परिभाषावृत्तिः खण्डे २	२ ०
मैत्रेयिकदृष्टेर् किरणावलीटीकासंवलितप्रशस्तवादप्रणीत-	
भाष्यसहितम् खण्डे २	२ ०
शिक्षासङ्ग्रहः खण्डानि ५	५ ०
नैष्कार्यसिद्धिः खण्डानि ४	४ ०
महाविप्रकात्यायनप्रणीतं शुक्लयजुस्सर्वानुक्रमसूत्रम् समाख्यम्	३ ०
श्रुत्येहीयशौनकाप्रातिशाख्य समाख्यम् खण्डानि ४	४ ०
(वृहत्) वैष्णवकरणभूषणम् पदार्थदीपिकासहितम् खण्डानि ४ ४	४ ४ ०
विधरणोपभाषासः सटीकवाक्यपदुभासहितः खण्डे २	२ ०

वलं ब्रह्मवर्चसं कीर्तिमायुः प्रजां पशुभ्यो नमस्कृता वर्द्धयन्तु दुष्ट-
तादुरूपयुक्तान्यूनाधिकाश्च सर्वस्या स्वस्ति देवक्राविभ्यश्च ब्रह्म
सत्यं च पातु मामिति ब्रह्म सत्यं च पातु मामिति ॥ ६ ॥

इति शाङ्खायनशाखायाः कौपीतकिगृहसूत्रे षष्ठोऽध्यायः

समाप्तः ॥ ६ ॥

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ॥ इदमेव कौशिकसूत्रम् ॥

विज्ञापनम् ।

वनारससंस्कृतसीरीज़नाम्नी वाराणसेयसंस्कृतपुस्तकावली ।

एवं पुस्तकावली खण्डशो मुद्रिता भवति । अस्यां संस्कृतभाषा-
निबन्धा बहवः प्राचीना तुल्यमा उत्तमोत्तमाः केचिदङ्गलभाषानुवा-
दसहितान् ग्रन्था मुद्रिता भवन्ति । तांश्च ग्रन्थान् काशिकराजकी-
यसंस्कृतपाठशालीपण्डिता अन्येऽपि विद्वांसः शोधयन्ति । यैर्मा-
हृदमहापदैरियं पुस्तकावली नियमेनाविच्छेदेन संग्राह्या तैस्तदे-
कैकस्य अङ्कस्य कृते ॥१॥ मूल्यं प्रापणव्ययञ्च ८॥ देयः । अन्यैर्मा-
हास्यैः कानिचित् खण्डानि संग्राह्याणि तैश्च प्रत्येकं अङ्कानां कृते
१॥ मूल्यं प्रापणव्ययञ्च ८॥ देय इति ॥

तत्र मुद्रिता ग्रन्थाः ।

सिद्धान्ततत्त्वविवेकः खण्डानि ५	५ ०
महर्षसङ्ग्रहः जम्प्रेजीभाषानुवादसहितः	१ ०
तन्त्रवार्तिकम् खण्डानि १३	१३ ०
कात्यायनमहर्षिप्रणीतं शुक्रयजुःजातिशास्त्रम् समाख्ये ख०६	६ ०
सांख्यकारिका चन्द्रिकाटीकागोपबहादुरभाष्यसहिता	१ ०
वाक्यपदीयम् खण्डानि ६ (प्रथमभागः प्रथमद्वितीयकाण्डे	
गुणपराकटीकासहित खण्डानि ३ । द्वितीयभागः तृतीयाका-	
ण्डम् देवाराजटीकासहित खण्डानि ३)	६ ०
रसगङ्गाधरः खण्डानि ९	९ ०
परिभाषावृत्तिः खण्डे २	२ ०
वैशेषिकवर्तनं किरणावलीटीकासंयुक्तितप्रशन्नपादप्रणीत-	
भाष्यसहितम् खण्डे २	२ ०
शिक्षासङ्ग्रहः खण्डानि ५	५ ०
नैष्कर्म्यसिद्धिः खण्डानि ४	४ ०
महर्षिकात्यायनप्रणीतं शुक्रयजुस्संघानुक्रममूल्यम् समाख्यम्	३ ०
भृगुसमीपशौनकात्मिकातिशास्त्रम् समाख्यम् खण्डानि ४	४ ०
(इहल) वेद्याकरणभूषणम् पदार्थदीपिकासहितम् खण्डानि ४	४ ०
विधरभोपाध्यायः सटीकवाक्यसुधासहितः खण्डे २	२ ०

